ประชุมจดหมายเหตุ
เรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ ๔
และ
เรื่องรัชกาลที่ ๔ ประชวรและสวรรคต

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

คุณหญิงศรีสังกร ต.จ.

(ตาบ จารุรัตน์)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

๑๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๐

คุณหญิงตาบ ศรีสังกร ต.จ.

ชาตะ ๒ ม.ค. ๒๔๒๓ มรณะ ๕ ต.ค. ๒๔๙๖

คำนำ

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงศรีสังกร (ตาบ จารุรัตน์) ต.จ. ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กำหนดงานในวันที่ ๑๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๐ นี้ บรรดาบุตรและธิดา มีนายชม จารุรัตน์ เป็นอาทิ ได้มาติดต่อ ณ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร เพื่อขออนุญาตจัดพิมพ์จดหมายเหตุเนื่องในรัชกาลที่ ๔ รวม ๕ เรื่อง คือ ๑. จดหมายเหตุเสด็จหว้ากอ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๒. จดหมายเหตุเซอร์แฮรีออด เจ้าเมืองสิงคโปร์ ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไทยในรัชกาลที่ ๔ ที่ตำบลหัววาน ๓. กระแสรับสั่งรัชกาลที่ ๔ เรื่องสุริยุปราคา เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ (ทั้ง ๓ เรื่องนี้เคยจัดพิมพ์อยู่ในประชุมพงศาวดารภาค ๑๙ แล้ว) ๔. จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวร ฉบับเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง และ ๕. จดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียง (เคยจัดพิมพ์เป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕๒) กรมศิลปากรมีความยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ดังประสงค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง

ราชานุภาพ ได้ทรงเรียบเรียงคำนำอธิบายความเป็นมาของจดหมายเหตุทั้ง ๔ เล่มแรกไว้ดังนี้

"๑. จดหมายเหตุเสด็จหว้ากอ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ผู้เรียบเรียงคือเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ได้เรียบเรียงไว้แต่ย่อ ๆ ที่เอามาพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ เพราะจะให้เข้าใจความในจดหมายเหตุของเซอร์แฮรี่ออดแจ่มแจ้งดีขึ้น "การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไป ทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่หว้ากอในฤดูฝน จนเป็นเหตุให้ประชวรและสวรรคตครั้งนั้น ผู้ที่เกิดภายหลังหรือเกิดทันแต่ยังเป็นเด็กอยู่ เช่นตัวข้าพเจ้าเคยปรารภกันว่าเพียงแต่จะดูสุริยุปราคา เหตุใดจึงเสด็จลงไปผ่าอันตรายและความลำบากถึงเพียงนั้น พึ่งมาได้ฟังคำชี้แจงภายหลังว่าสุริยุปราคาที่จะเห็นได้หมดดวงในประเทศนี้ไม่เคยมีมาแต่ก่อนจนถึงในตำราโหรของไทยว่า สุริยุปราคาไม่มีที่จะหมดดวงได้ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงคำนวณทราบก่อนใคร ๆ ในประเทศนี้ว่า ในปีมะโรงสุริยุปราคาจะมีหมดดวงและจะเห็นได้ในเมืองไทยนี้ ดำรัสบอกพวกโหรก็ไม่มีใครเชื่อลงเนื้อเห็นด้วย สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์เคยตรัสเล่าว่าแม้พระองค์ท่านเองก็ไม่ทรงเชื่อว่าจะเห็นหมดดวง แต่เกรงพระทัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ต้องยอมจะไปทอดพระเนตรด้วย ที่เสด็จลงไปทอดพระเนตรที่ตำบลหว้ากอในแขวงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์นั้น เพราะปรากฏในทางคำนวณว่าจะเห็น

ได้หมดดวงที่ตรงนั้น ถ้าดูอยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้หาเห็นหมดดวงไม่ เล่ากันว่าจนวันมีสุริยุปราคา โหรที่ลงไปตามเสด็จก็ยังไม่เชื่อว่าจะเห็นหมดดวง พอเงากินบิดขอบพระอาทิตย์หมดดวง พระยาโหราธิบดี เถื่อน เวลานั้นยังเป็นหลวงโลกทีปร้อง "พลุบ" เต็มเสียงหน้าพระที่นั่งด้วยความยินดี สิ้นกลัว เพราะความเลื่อมใสในวิชาที่ได้ร่ำเรียน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาชำนาญในโหราศาสตร์ จึงมิได้ทรงเกรงความลำบากที่จะทอดพระเนตรสุริยุปราคาครั้งนั้น

๒. จดหมายเหตุเซอร์แฮรี่ออด เจ้าเมืองสิงคโปร์ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไทยในรัชกาลที่ ๔ ที่ตำบลหัววาน เห็นจะเป็นเลขานุการที่มาด้วยเป็นผู้เรียบเรียงขึ้นตามคำสั่งของเซอร์แฮรี่-ออด หมอบรัดเลได้สำเนามาพิมพ์ไว้ในหนังสือบางกอกคาเลนดาเล่มคริสตศก ๑๘๗๐ ข้าพเจ้าได้วานนักเรียนคน ๑ แปลออกเป็นภาษาไทยสำหรับพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ จดหมายเหตุของเซอร์แฮรี่-ออดนี้ ต้องอ่านด้วยทรงไว้ในใจว่า เป็นของฝรั่งแต่งตามความคิดและความเห็นของฝรั่งตั้งแต่ต้นจนปลาย อ่านโดยกำหนดไว้ในใจเช่นนี้จึงจะน่าอ่านดี

๓. กระแสรับสั่งรัชกาลที่ ๔ เรื่องสุริยุปราคานั้น ต้นฉบับเป็นของกรมขุนวรจักรธรานุภาพ ซึ่งมอบให้แก่หอสมุดแห่งชาติ ทรงชี้แจง ถึงลักษณะ ของ สุริยุ ปราคานั้น แจ่มแจ้งชัด เจน ยิ่งกว่าปรากฏในจดหมายเหตุอื่น ๆ ทุกฉบับ และเป็นหนังสือสำคัญโดย

ที่เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จกลับจากทอดพระเนตรสุริยุปราคาคราวนั้น ก่อนเวลาเสด็จสวรรคตไม่ช้านัก มีคำเล่ากันว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากหว้ากอมาถึงพระนคร มีรับสั่งถามผู้ที่ดูสุริยุปราคาทางกรุงเทพ ฯ นี้ว่าเห็นเป็นอย่างไรบ้าง พากันทูลเลื่อนเปื้อนไปต่างๆ เป็นต้นว่าพระโหราธิบดี(ขุม)เจ้ากรมโหรกราบทูลว่า "เหลืออยู่สักนิ้วหนึ่ง" ดังนี้เป็นต้น จึงทรงพระราชนิพนธ์อธิบายถึงสุริยุปราคาครั้งนั้นที่ได้เห็นที่หว้ากอ เป็นอย่างไรให้ทราบกันตามที่จริง และมีรับสั่งให้คัดลอกบอกกันต่อ ๆ ไป ดังปรากฏอยู่ในประกาศนั้น"

๔. จดหมายเหตุสมเด็จพระจอมเกล้าทรงประชวรมี ๒ ฉบับ ที่จัดพิมพ์นี้ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) แต่งเมื่อครั้งยังเป็นพระยาราชสุภาวดีสมุหพระสุรัสวดี แต่งไว้ฉบับหนึ่งมีรายละเอียดปรากฏอยู่ในบานแพนกเดิมพิมพ์อยู่ในตอนต้นของหนังสือนี้ อีกฉบับหนึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้แต่งไว้ตอนท้ายพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๔ อีกฉบับหนึ่ง แต่ไม่ได้นำมาตีพิมพ์ ณ ที่นี้ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เป็นข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๔ ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรนั้น เป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จางวางมหาดเล็กอยู่ในผู้หนึ่งซึ่งได้อยู่เฝ้ารักษาพยาบาลข้างที่ จึงได้รู้เห็นเหตุการณ์เมื่อทรงประชวรโดยใกล้ชิด ข้อความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์

กล่าวไว้ในจดหมายเหตุฉบับของท่าน ก็เข้าใจว่าคงถามมาจากเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง"

๕. จดหมาย เหตุ สมเด็จพระ จอมเกล้า เจ้าอยู่หัว สวรรคต สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง โดยทรงถือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ ประชวรของเจ้าพระยาทั้ง ๒ ที่กล่าวแล้วเป็นบรรทัดฐาน แต่จดหมายเหตุทั้ง ๒ฉบับที่กล่าวมานี้มีข้อความสำคัญคลาดเคลื่อนกันอยู่บางแห่ง แต่อ้างถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ ซึ่งเวลานั้นปรากฏพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าโสมาวดี เป็นผู้อยู่ประจำรักษาพยาบาลข้างที่เป็นนิจ พระองค์ ๑ ว่าเป็นผู้เชิญพระกระแสรับสั่งออกมาข้างหน้าในเวลาเมื่อทรงประชวรนั้นเนือง ๆ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแต่งจดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สวรรคตตอนพรรณนาถึงเหตุการณ์เมื่อทรงประชวร ทรงสงสัยข้อความที่กล่าวในจดหมายเหตุ ๒ ฉบับนั้น จะตรัสถามผู้แต่งทั้งสองก็ไม่ได้ ด้วยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ถึงพิราลัยและเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงก็ถึงอสัญกรรมไปเสียแล้ว จึงทูลถามกรมหลวงสมรรัตน ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ อันเป็นปีที่เริ่มทรงแต่งหนังสือเรื่องนั้น ได้ความตามที่กรมหลวงสมรรัตน ฯ ตรัสเล่า ทรงเห็นแม่นยำชัดเจนสิ้นสงสัย จึงจดลงไว้ ในหนังสือ ที่ทรงแต่ง นั้นตาม ที่ได้ทราบ จากกรมหลวงสมรรัตน ฯ เว้นไว้แต่แห่งใดที่กรมหลวงสมรรัตน ฯ ไม่ทรงทราบ

จึงทรงจดตามจดหมายเหตุของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงที่ตีพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ และยังได้ทรงนิพนธ์เชิงอรรถอธิบายข้อความที่ไม่กระจ่างไว้อย่างครบครันชัดเจนด้วย นับว่าเป็นจดหมายเหตุเกี่ยวกับการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีข้อความสมบูรณ์กว่าเล่มอื่น ๆ

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลบุญราศี ทักษิณานุปทานกิจซึ่งบุตรและธิดาได้บำเพ็ญเพื่ออุทิศกัลปนาผลสนองคุณ คุณหญิงศรีสังกร ด้วยกตัญญูกตเวที ขออำนาจบุญกุศลทั้งปวงนี้จงดลบันดาลให้สำเร็จอิฐวิบากมนุญผลแด่ท่านผู้วายชนม์ตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพจงทุกประการเทอญ

กรมศิลปากร

๖ ธันวาคม ๒๔๙๙

สารบาญ

ประวัติคุณหญิงตาบ ศรีสังกร ต.จ.

คุณหญิงตาบ ศรีสังกร เป็นบุตรีหลวงอุปการโกศากร (เวท วัชราภัย) และท่านปั้น บุตรีเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น ณ สงขลา) เกิดเมื่อวันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๓ ที่บ้านถนนสีลม อำเภอบางรัก จังหวัดพระนคร มีพี่น้องร่วมบิดามารดา คือ

๑. คุณหญิง สมบุญ วิเชียรคีรี ภริยาพระยาวิเชียรคีรี ฯ (ชม ณ สงขลา)

๒. ท่านบุญรอด ภริยานายพร จารุจินดา ซึ่งภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยาสุรบดินทรสุรินทรฦาชัย

๓. ท่านเชื้อ ณ สงขลา ภริยา พระอนันตสมบัติ (เอม ณ สงขลา)

๔. พระยาพิจารณาปฤชามาตย์ (สุหร่าย วัชราภัย)

๕. คุณหญิงเป้า เพ็ชรกำแหงสงคราม ภริยาพระยาเพ็ชรกำแหงสงคราม (มลิ ยุกตนันท์)

๖. พระกรณีศรีสำรวจ (แดง วัชราภัย)

๗. คุณหญิงตาบ ศรีสังกร

๘. หญิง ถึงแก่กรรมเมื่อยังเยาว์

คุณหญิงตาบ ได้รับการศึกษาอ่าน เขียนหนังสือไทยตาม

สมัยนิยมในเวลานั้น และได้เข้าเป็นนักเรียนในโรงเรียนกุลสตรีวังหลังอยู่คราวหนึ่ง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้ทำการสมรสกับ นายตาด จารุรัตน์ เนติบัณฑิตชั้นที่ ๑ (เหรียญดุษฎีมาลาเข็มศิลปวิทยา) ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาศรีสังกร มีตำแหน่งครั้งสุดท้ายเป็นกรรมการศาลฎีกา และผู้รักษาการในตำแหน่งอธิบดีศาลฎีกา

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ พระยาศรีสังกรป่วยได้ไปรักษาตัวอยู่ที่ประเทศญี่ปุ่นเป็นเวลาหนึ่งปีเศษ ก็ได้ติดตามไปอยู่กับสามีที่ประเทศนั้นด้วย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้รับพระราชทานตราตติยะจุลจอมเกล้า และได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๗ และเหรียญเฉลิมพระนคร ครบ ๑๕๐ ปี

คุณหญิงตาบ ได้อยู่ร่วมสุขร่วมทุกข์กับ พระยาศรีสังกรผู้สามีตลอดมา จนสามีถึงแก่กรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ และได้จัดการศพให้สามีสมแก่เกียรติยศ

คุณหญิงตาบ มีบุตร ธิดา ๓ คน คือ

๑. นายชม จารุรัตน์ มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงคหกรรมบดี

๒. นางทวี สนิทวงศ์อนุวรรต ภริยาพระสนิทวงศ์อนุวรรต (ม.ร.ว. พร้อมใจ สนิทวงศ์)

๓. นายอาณัติ จารุรัตน์

คุณหญิงตาบ เป็นผู้มีความประพฤติดี สุภาพอ่อนโยน และโอบอ้อมอารีต่อบรรดาญาติมิตร ได้เป็นกำลังช่วยเหลือสามี และเป็นมารดาที่ดี อบรมสั่งสอนให้การศึกษาแก่บุตรธิดาเป็นอย่างดี

คุณหญิงตาบ เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และได้บำเพ็ญกุศลตลอดมาในชีวิตสุดแต่โอกาส ในวันอุโบสถได้เคยไปรักษาศีลและฟังธรรมที่วัดสุทัศน์เทพวราราม และวัดอื่นเนือง ๆ

ในระหว่าง ๒ ปีที่ล่วงมา มีโรคภัยเบียดเบียนตามวัยแห่งสังขาร ได้หาแพทย์มารักษาพอประทังไปได้ชั่วขณะหนึ่ง ๆ แต่ไม่หายเป็นปรกติ ต่อมาอาการมีแต่ทรงกับทรุด ในที่สุดเป็นโรคเบาหวานและปัสสาวะเป็นพิษในเลือด (ยูเรเมีย) แพทย์ได้พยายามรักษาเป็นอย่างดี แต่ก็สุดความสามารถที่จะช่วยเหลือได้ ครั้นถึงวันที่ ๕ ตุลาคม ๒๔๙๙ ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคนั้น คำนวณอายุได้ ๗๖ ปี

จดหมายเหตุเสด็จหว้ากอ

ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงคำนวณไว้แต่เมื่อปีขาลอัฐศกว่า ในปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ จะมีสุริยุปราคาจับหมดดวงเมื่อเดือน ๑๐ ขึ้นค่ำ ๑ ซึ่งยากนักที่จะได้เห็นในพระราชอาณาจักร ด้วยวิธีโหราศาสตร์ได้ทรงสะสมมานาน ตามสารัมภ์ไทย สารัมภ์มอญ แต่ตำราอเมริกัน ฉบับเก่าแลตำราอังกฤษเป็นหลายฉบับ ได้ทรงคำนวณสอบสวนต้องกัน ได้ทรงกะการตามในแผนที่ว่าจะมีเป็นแน่ ทวีปชียอุดร องศา ๑๑° ลิบดา ๔๑ พิลิบดา ๔๐ เป็นตะวันตกกรุงเทพพระมหานครเพียงลิบดา ๕๐ เวลา กับในกรุงเทพพระมหานครเพียง ๓ นาที กับ ๒๐ วินาที ได้ทรงพิจารณาละเอียดถ้วนถี่แล้ว ว่าพระอาทิตย์จะจับหมดดวง แลจะเห็น บนหน้าแผ่นดินไปไกลถึง ลิบดา ๑๓๐ ต่อ ลิบดา ๑๔๐ ที่ตำบลหว้ากอแขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ตรงเกาะจานเข้าไปเป็นท่ามกลางที่มืด หมดดวง ขึ้นมาข้างบนถึงเมืองปราณบุรี ลงไปข้างใต้ถึงเมืองชุมพร ได้ทราบการเป็นแน่ดังนี้แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม ให้จัดการจ้างคนในหัวเมืองเพชรบุรี

เมืองปราณบุรี เมืองประจวบคิรีขันธ์ เมืองกำเนิดนพคุณ เมืองประทิว แลนายงานหลายนาย ให้จัดการทำค่ายหลวงแลพลับพลาที่ประทับแรมที่ตำบลหว้ากอ ตรงเกาะจานเข้าไปใต้คลองวาฬลงไปทาง ๒๔ เส้น แล้วโปรดให้แต่งคำประกาศตีพิมพ์แจกให้ทราบทั่วกัน

ในครั้งนี้พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสได้ทราบว่า สุริยุปราคา จะ มีในพระราชอาณาจักรแผ่นดิน สยาม มีหนังสือมา ถึง กงสุล ฝรั่งเศสที่ อยู่ใน พระนครนี้ให้ กราบทูล ขอ พระราชทาน อนุญาต ที่จะ เข้า มา ดูสุริยุปราคา ก็โปรด พระราชทาน ตามประสงค์ พวก ฝรั่งเศสมาเที่ยวค้นหาที่จะดูเป็นหลายตำบล ค้นลงไปถึงเมือง ชุมพรก็ไม่ได้ตำบลซึ่งจะชี้ให้ตรงที่กึ่งทางกลาง พระอาทิตย์ ครั้นเมื่อท่านสมุหพระกลาโหมกะการให้ตั้ง ทำที่ค่ายหลวง ที่ ตำบลหว้ากอ ตรง เกาะจานเข้าไป พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสจึงมาขอตั้งโรงที่จะดูนั้นแห่ง ๑ ต่ำลงไปข้างใต้พลับพลาที่ค่ายหลวงทาง ๑๘ เส้น ตั้งเครื่องกล้องใหญ่น้อยหลายอย่าง ประมาณ ๕๐ คันเศษ.

ครั้น ณ วันศุกร เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ออกจากท่านิเวศวรดิษฐ ใช้จักรไปถึงเมืองสมุทรปราการเวลา เที่ยงแล้ว ๑๕ นาที ทอดสมออยู่ ๓ ชั่วโมงเศษ เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาทีใช้จักรออกจากที่ทอดสมอแล้วข้ามสันดอนตกน้ำลึก ๓ วา เย็น ๕ โมง ๔๓ นาทีแล้ว ยิงสลุตรับ ๓ นัด เรือสยามูปสดัมภ์ยิงรับ ๑๒ นัด จน

ถึงเวลา ๖ โมง ๑๒ นาที.

รุ่งขึ้นวันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งแล้วถึงเขาสามร้อยยอด ใช้จักรไปเวลา ๔ โมงเช้าถึงเกาะหลัก เวลาเที่ยงถึงที่ทอดสมอหน้าค่ายหลวงตำบลหว้ากอ ที่ตรงนั้นน้ำลึก ๘ ศอกอยู่ใต้คลองวาฬเหนือเกาะจาน แต่อากาศมืดคลุ้ม มีแต่เมฆคลุมไปทุกทิศทุกแห่งไม่เห็นแดดแลเดือนดาวเลย พระอาทิตย์พระจันทร์เห็นบ้างราง ๆ บาทนาฬิกาหนึ่งบ้างกึ่งบาทบ้าง แลที่ทอดเรือหน้าค่ายหลวง ที่ตรงตำบลหว้ากอนั้นคลื่นใหญ่ เรือโคลงอยู่เสมอ เรือพระที่นั่งทอดสมออยู่ที่หน้าค่ายหลวงประมาณ ๖ ชั่วโมงครั้นเวลาย่ำค่ำมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ถอยเรือพระที่นั่งกลับไปทอดประทับแรมอยู่ที่อ่าวมะนาว อันเป็นที่ลับบังลมไม่มีคลื่นใหญ่ เหนือที่พลับพลาไปทางประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ ทอดประทับแรมอยู่ ๒ วัน

ณ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำเวลาเย็น เสด็จพระราชดำเนินขึ้นจากเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชขึ้นฝั่งทรงม้าพระที่นั่ง ตั้งแต่อ่าวมะนาวลงไปถึงพลับพลาค่ายหลวงตำบลหว้ากอเวลาย่ำค่ำ เรือพระที่นั่งก็ถอยลงไปทอดอยู่ที่หน้าค่ายหลวงห่างฝั่งประมาณ ๒๐ เส้นเศษ เรืออัคเรศรัตนาศน์ เรือสยามูปสดัมภ์ แลเรืออื่น ๆ ก็ทอดล้อมวงอยู่ข้างนอกพร้อมกัน

รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๘ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษได้พระฤกษ์ยกเสาธงแลฉัตร ชักธงพระจอมเกล้าขึ้นที่พลับพลา

ค่ายหลวง รับสั่งให้ประโคม แล้วทรงจุดปืนใหญ่ด้วยพระหัตถ์ สลุตธง สลับกันกับทหาร ปืนใหญ่ฝ่ายละนัดครบ ๒๑ นัดทั้ง ๒ ข้าง ปืนเรือสยามมูปสดัมภ์ได้ยิงอีก ๒๑ นัด รวมเป็น ๖๓ นัด เวลาบ่าย ๑ โมง พวกนักปราชญ์ฝรั่งเศสมาเฝ้าที่พลับพลา ๘ นาย พระราชทานทองคำบางสะพานทุกนาย

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๙ ค่ำ เวลาย่ำค่ำ พวกออฟี-เซอร์ในเรือรบ ๑๒ นายขึ้นมาเฝ้าที่พลับพลา พระราชทานทองคำบางสะพานทุกนาย

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาเช้ากัปตันนายเรือรบฝรั่งเศสขอเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถให้เสด็จลงไปเที่ยวในเรือรบ โปรดเกล้า ฯ ให้พณหัวเจ้าท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ลงไปด้วย กัปตัน จัดการรับเสด็จเหมือนอย่างรับกษัตริย์ในประเทศยุโรป มีทหารทอดกริบแลยืนเพลา แล้วยิงปืนใหญ่รับ ๒๑ นัด ทหารประจุปืนบัศตันลุกขึ้น ลากกระชาก เอาแขน ขาด ตายคน ๑ ครั้น เวลา ค่อน เที่ยงทรงวัดแดดสอบแผนที่ ที่ ตั้งค่าย หลวง ครั้น เวลา บ่าย ๕ โมงเศษเสด็จพระราช ดำเนินไปที่โรง นักปราชญ์ ฝรั่งเศส มาตั้งอยู่ เวลาจวนค่ำเสด็จกลับ

ณ วันศุกร เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษมิสเตอร์ อาลบาสเตอร์ ผู้ว่าราชการแทนกงสุลอังกฤษขึ้นไปเฝ้าที่พลับพลา โปรดให้ยิงปืนรับ ๗ นัด

ณ วันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมง เรือเจ้าพระยามาถึงที่ค่ายหลวง ได้ทรงรับหนังสือข่าวต่าง ๆ หลายฉบับ กับของที่สั่งไปจัดซื้อมาแต่เมืองลอนดอนสำหรับแจกในการพระราชพิธีโสกันต์อีกมาก.[๑]

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ เซอร์แฮร์ออด เจ้าเมืองสิงคโปร์มาด้วยเรือกลไฟ ๓ ลำ ถึงหว้ากอเวลา ๓ โมงเช้า โปรดให้หลวงพิเศษพจนการ[๒] เป็นข้าหลวงไปเยี่ยมเยียน.

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๑๔ ค่ำ เจ้าเมืองสิงคโปร์ขึ้นมาเฝ้าที่พลับพลาค่ายหลวง โปรดให้ยิงปืนสลุตรับ ๑๑ นัด ให้พระราชทานทองคำบางสะพาน ตั้งแต่เจ้าเมืองสิงคโปร์แลพวกออฟีเซอร์ที่ขึ้นมาเฝ้าทุกคน แล้วให้ไปอยู่ที่เรือนพัก ซึ่งทำไว้รับเขา.

รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้นค่ำ ๑ เวลา ๒ โมงเช้า เจ้าพนักงานเตรียมกล้องใหญ่น้อย เครื่องทรงทอดพระเนตรสุริยุปราคา เวลาเช้า ๔ โมง ๓ นาที เสด็จออกทรงกล้อง แต่ท้องฟ้าเป็นเมฆฝนคลุมไปในด้านตะวันออกไม่เห็นอะไรเลย ต่อเวลา ๔ โมง ๑๖ นาที เมฆจึงจางสว่างออกไปเห็นดวงพระอาทิตย์ไร ๆ แลดูพอรู้ว่าจับแล้ว จึงประโคมเสด็จสรงมุรธาภิเษก ครั้นเวลา ๕ โมง ๒๐ นาที แสงแดดอ่อนลงมา ท้องฟ้าตรงดวงพระอาทิตย์สว่างไม่มีเมฆเลย ที่อื่นแลเห็นดาวใหญ่ด้านตะวันตก แลดาวอื่น ๆ มาก

---

๑ คือ เตรียมการโสกันต์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์

๒ ชื่อหวาด บุนนาค ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นพระยาอรรคราชนาถภักดี.

หลายดวง เวลา ๕ โมง ๓๖ นาที ๒๐ วินาที จับสิ้นดวง เวลานั้นมืดเปนเหมือนกลางคืนเวลาพลบค่ำ คนที่นั่งใกล้ ๆ ก็แลดูไม่รู้จักหน้ากัน พระราชทานเงินแจกพระราชวงศานุวงศ์ แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินออกไปทั่วกัน.

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ เจ้าเมืองสิงคโปร์ขอถ่ายพระรูป แล้วโปรดให้มีละครข้างในให้พวกอังกฤษแลฝรั่งเศสดู ให้พาภรรยาเจ้าเมืองสิงคโปร์เข้าไปข้างในได้พระราชทานทองแลกำไลพระเจ้าลูกเธอฝ่ายในทุกพระองค์ เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาที เสด็จลงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช พวกทหารปืนใหญ่ยิงสลุตส่งเสด็จ ๒๑ นัด ทหารที่ยิงปืนบัดตันลุกขึ้นฉากพุ่งออกมากระชากเอาแขนขาดไปข้างหนึ่ง ตายในที่นั้น เรือพระที่นั่งออกจากที่ทอดหน้าค่ายหลวงใช้จักรมากรุงเทพมหานคร.

เรื่อง เซอร์ แฮรี ออด เจ้าเมืองสิงคโปร์ ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามในรัชกาลก่อน ที่ตำบลหัววาน

เมื่อเดือนสิงหาคม ค.ศ ๑๘๖๘ (ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑)

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม (คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระองค์นี้คนทั้งหลายย่อมทราบกันดีว่าพระองค์ทรงเชี่ยวชาญในวิทยาศาสตร์ ทรงใฝ่พระราชหฤทัยอย่างยิ่งในเรื่องสุริยุปราคาอันได้ทรงคำนวณไว้ว่าจะปรากฏขึ้นในวันที่ ๑๘ สิงหาคม และโดยที่เส้นศูนย์ของอุปราคาจะผ่านมาใกล้ที่สุด ณ ตำบลหัววาน เป็นหมู่บ้านอยู่ในพระราชอาณาเขตรสยาม ทางฝั่งทะเลตะวันออกของแหลมมลายู ตรงเส้นวัตถันตร (แลตติจูต) ๑๑ องศา ๓๘ ลิปดาทิศเหนือ และเส้นทีรฆันตร (ลองติจูต) ๙๙ องศา ๓๙ ลิปดาทิศตะวันออก อยู่เกือบชิดเชิงเขาหลวงสูง ๔๒๓๖ ฟิต อันเป็นที่บนพื้นโลกซึ่งอุปราคาจะปรากฏหมดดวงนานที่สุดด้วย พระองค์ตั้งพระราชหฤทัยจะเสด็จพระราชดำเนินไปยังที่นั้น และทรงเลือกสรรสถานที่ประทับในที่ใกล้แถบนั้นเพื่อทอดพระเนตรสิ่งอันจะได้ปรากฏขึ้นในโลกนี้ จึงเสด็จพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์

ข้าทูลละอองธุลีพระบาทมุขมาตยมนตรี โดยเสด็จเป็นพระราชบริพาร เสด็จพระราชดำเนินยังหัววานในต้นเดือนสิงหาคม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งที่ประทับ (ค่ายหลวง) ที่ริมฝั่งทะเลลงไปทางทิศใต้ ๒–๓ ไมล์ ตรงเส้นศูนย์แห่งวิถีดวงอาทิตย์ และทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้รัฐบาลฝรั่งเศสส่งพวกตรวจการวิทยาศาสตร์อันได้จัดส่งมาจากกรุงปารีส มาเฝ้ายังที่นั้น เพื่อดูอุปราคาให้ใกล้ที่สุดและซึ่งอุปราคาจะจับอยู่นานที่สุดด้วย

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามยังทรงพระกรุณาเอื้อเฟื้อแนะนำนายอัลบาสเตอร์ ผู้รั้งตำแหน่งกงสุลของพระนางเจ้ากรุงเครตบริเตนประจำกรุงสยามว่า บางทีท่านเซอร์แฮรีออดผู้ว่าราชการสเตรตส์เสตเติลเมนต์ จะรู้สึกเต็มใจถือเอาโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ในระหว่างที่ไม่สู้ห่างไกลจากเมืองสิงคโปร์นัก มาเฝ้าที่ตำบลหัววานจะได้ดูอุปราคาได้เหมาะที่สุด และกระทำความคุ้นเคยกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการด้วย แลยังทรงพระกรุณามีพระราชดำรัสเพิ่มเติมว่ามีพระราชประสงค์ใคร่ทรงพบปะเซอร์แฮรีออด แลจะทรงต้อนรับเพื่อให้ได้รับความสุขสมแก่เกียรติยศทุกอย่าง ก็ในขณะนั้นมีเรื่องที่เซอร์แฮรีออดจะต้องไปพบกับรายาเมืองปาหังและเมืองตรังกานู ทางฝ่ายตะวันออกแหลมมลายูอยู่ด้วย ครั้นทราบว่าถ้ายืดระยะทางของตนยาวออกไปอีกหน่อยก็จะสามารถดูอุปราคาได้ชัด

เจน และ ได้ เฝ้า กระทำ ความ คุ้น เคย กับสม เด็จ พระเจ้า แผ่น ดิน และ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการกรุงสยาม เซอร์ แฮรืออด จึงตอบไปยังกงสุลทันที ขอให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า ท่านรู้สึกเป็นเกียรติยศ ในการที่ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เชิญนี้ ยิ่ง นัก จะขึ้นไปเฝ้าตามพระราชประสงค์

การ ที่เซอร์ แฮรี่ ออดจะ ไปหัววาน ครั้งนี้ มีเวลา ที่จะจัด เตรียมตรวจการวิทยาศาสตร์ ในสิ่งที่จะปรากฏขึ้นในโลกเนื่องด้วยอุปราคานี้น้อยนัก ได้อาศัย ความช่วยเหลือ ของนาย พันตรีแมกแนร์ นายช่างประจำเมือง (โคโลเนียล อินชิเนียร์) จึงจัดหาได้เครื่องมือต่าง ๆ เท่าที่พอจะหาได้ โดยตั้งใจว่าจะไม่ให้เสียโอกาสที่จะใช้เครื่องมือเหล่านี้ให้เป็นประโยชน์

ครั้นถึงวันที่ ๑๒ สิงหาคม เวลาค่ำท่านเจ้าเมืองลงเรือ "ไปให" เป็นเรือราชการประจำหัวเมืองประเทศราช ออกจากเมืองสิงคโปร์ พร้อมด้วยนายพัน ตรีแมกแนร์ กรมทหาร ปืนใหญ่หลวง นายร้อยเอกมอยเสย์ กรมทหารช่างหลวง นาย ห. ฟ. เปลา เลขานุการส่วนตัว และนายร้อยโท ช.ท. คัมมิ่นส์ นายทหารคนสนิท คุณหญิงออร์ด ได้ตามท่านเจ้าเมืองมาด้วย ตั้งแต่ออกจากเมืองสิงคโปร์มาแล้วไม่มีคลื่นลม นับว่าได้เดินทางมาสะดวก ในคืนวันที่ ๑๕ สิงหาคม เรือกลไฟท่านเจ้าเมือง ขึ้นไปถึงได้ทอดสมอใต้หัววานลงมาประมาณ ๔๕ ไมล์ เช้าวันรุ่งขึ้นจึงเลื่อนขึ้นไปที่ตำบลหัววานพบเรือหลวง (ฝรั่งเศส) สารถและเรือเฟรลอง เรือหลวงสยาม

เอิมพรกนะบต (ยงยศอโยชฌิยา) เรือสยามสัปปอรเตอร์ (สยามู-ปสัดมภ์) เรือเจ้าพญา (ลำนี้ไม่ใช่เรือหลวง เป็นเรือค้าขายของพระยาพิสณฑ์เจ้าสัวยิ้ม) เรือพระที่นั่ง (อรรคราชวรเดช) เรือปืนขนาดเล็กและเรืออื่น ๆ อีกหลายลำ เรือหลวง (อังกฤษ) สเตลไลต์ ในบังคับบัญชาของนายนาวาเอก เอดีย์ และเรือกราสหอป-เปอร์ ในบังคับบัญชาของนายเรือเอก พีลปอต ก็ได้มาถึงในเช้ารุ่งขึ้น นายนาวาเอก เอดีย์ ซึ่งเดินทางจะไปเมืองฮ่องกงได้รับคำชักชวนของท่านเจ้าเมือง จึงแปรทางมาประสงค์ให้มีเรือรบอังกฤษมาอยู่ด้วย ในโอกาสนั้น เพื่อชักชง แสดงความ ยินดียิ่ง สถุตตอบ

สถานที่ ซึ่งสร้าง ไว้ เป็นที่ พัก อาศัยเป็นที่อยู่ ริมหาด ตอน หนึ่ง ซึ่งเป็นที่ป่า ไม้อยู่ ก่อน มาแผ้ว โก่น โค่นสร้าง ในคราว นี้แล้วปลูกพลับ พลาแลทำเนียบเป็นอันมากสำ หรับข้าราชการต่าง ๆ ในราชสำนัก แลแขก เมือง ชาวยุ โรปพัก อาศัย สมเด็จพระ เจ้าแผ่นดินประทับใน ค่ายหลวง ตำหนักที่ประทับทำด้วยไม้ชั่วคราวเป็นตำ-หนัก ๓ ชั้น ด้วยธรรมเนียมไทยผู้มีศักดิ์ ต่ำจะอยู่ ในที่สูงกว่าไม่ได้ หรือในส่วนพระเจ้าแผ่นดินจะอยู่ในที่เสมอกันกับใคร ๆ ก็ไม่ได้ ทำเนียบแห่งอื่นปลูก เป็นเรือน ชั้นเดียว แต่ยกพื้นใน ประดนสูงพ้นจากพื้นดินสัก ๓ ฟิตทุกหลัง ทำเนียบเหล่านี้สร้างด้วยไม้ไผ่ผ่าซีกแทบทั้งหมด มุงด้วยจากบ้างใบตาลแห้งบ้างตามนิยมของประเทศ ทำเนียบหมู่หนึ่งก็มีรั้วทำด้วยกิ่งไม้อย่าง เรียบ ร้อยล้อมรอบมิดชิด มองไม่เห็น และในบริเวณ หรือลาน ทำเนียบมีโรงที่อยู่ สำหรับคนใช้

และบริวารเป็นอันมาก

ท่านเจ้าเมืองกับคณะที่มาด้วยมี นายพันตรี แมกแนร์ นายร้อยเอก มอยเสย์ กรมทหารช่างหลวง นายร้อยโท คัมมินส์ นายทหาร คนสนิท นายนาวาเอก เอดีย์ นายเรือเอก ออสโบน กับนายทหารราชนาวีอังกฤษอื่น ๆ อีกหลายนาย ขึ้นบกเวลาเช้าวันที่ ๑๗ นั้น มีทหารกองปืนใหญ่สนามซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินโปรดให้มาจากกรุงเทพ ฯ ตั้งยิงสลุตรับ นายอัลบาสเตอร์ ผู้รั้งกงสุลของพระนางเจ้ากรุงเครตบริเตนประจำกรุงเทพ ฯ กับคณะพวกกงสุลและข้าราชการสยาม บางคน ก็พากัน มาต้อนรับ พาไปยัง ที่พักของท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม (สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ช่วง บุนนาค) หรืออย่างที่เรียกกันว่าอัครมหาเสนาบดี ตามธรรมเนียมของชาวสยาม แขกเมืองต้องไปหาเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศก่อน ภายหลังจึงไปเยี่ยมอัครมหาเสนาบดี ถ้าผู้นั้นมียศศักดิ์ เพียงพอกัน ก็จะได้นำ ขึ้นเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน แต่โดย เหตุที่ เสนาบดี กระทรวง ต่าง ประเทศ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมขุนวรจักร ฯ ล ฯ) พักอยู่ห่างจากที่ พักกลาโหมไปไกล และ ด้วย ความ เอื้อเฟื้อของ ท่าน กลาโหมท่านได้จัดการต้อนรับ เซอร์แฮร์รีออด เสียพร้อมกันทั้งสองท่านในเวลาเดียว ณ บ้านที่พักของท่านสมุหพระกลาโหม

ท่านกลาโหมผู้นี้มีอายุประมาณ ๕๕ ปี (ตามความจริง ๖๐ ปี) รูปทรงออกจะเตี้ย ดวงตาคมมีสง่า อุปนิสัยใจคอของ

ท่านผู้นี้ เซอร์ยอนเบาริง ได้พรรณนาไว้ ในหนังสือเรื่องที่ เซอร์–ยอนเบาริง เป็นราชทูตมากรุงสยามเมื่อ (ค.ศ.) ๑๘๕๕ ซึ่งว่า

" อัธยาศัยใน ส่วน ตัว ของ ท่าน อัคร มหา เสนาบดี นั้น น่า ชม มาก ท่านเป็นคน สำคัญที่สุด ของคฤหบดี สกุลมหาศาล ในพระราชอาณาจักร เป็นคนสำคัญที่ยกย่องพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ขึ้นครองราชสมบัติ ป้องกันความมุ่งหมายของพระราชบุตรในรัชกาล ก่อนมิให้ สำเร็จได้ จึงได้ ทรงพระกรุณา ตั้งแต่ง ให้ เป็นอัครมหาเสนาบดี ท่านได้ กล่าวกับข้าพเจ้าหลายครั้งหลายหนว่า ถ้าทางดำเนินการของข้าพเจ้าเป็นไป เพื่อช่วย ราษฎร ให้หลุดพ้น จากความ กดขี่บีบคั้นและให้ประเทศพ้นจากการผูกขาดบีดประตูค้าแล้ว ท่านจะร่วมมือทำการด้วยข้าพเจ้า และถ้าข้าพเจ้าทำการไปสำเร็จ ชื่อเสียงของข้าพเจ้าก็จักปรากฏไปตลอดยุคกาล ท่านได้แสดงข้อเสียหายต่าง ๆ ให้ข้าพเจ้าฟังมิได้ปกปิดอย่างไร และมักกล่าวด้วยวาจาไพเราะเฉียบขาด ถ้าท่านเป็นผู้มั่นคงต่อหน้าที่จริงแล้ว ท่านก็เป็นผู้ที่รักชาติอย่างเอกและมีปัญญาสว่างอย่างยิ่ง อันจะได้เคยพบปะในโลกภาคบูรพทิศนี้" คำของเซอร์ยอนเบาริงนี้ จะกล่าวให้ถูกต้องยิ่งกว่าได้โดยยาก

ท่านกลาโหมได้รับ ตำแหน่ง บริบูรณ์ล่วงมา ๑๓ ปีนับตั้งแต่เวลาที่เซอร์ยอน เบาริงได้ เขียนเรื่อง ที่อ้างนี้ ก็ต้อง ถือว่าท่านเป็นผู้รักชาติอย่างสูงและเรื่องปัญญา ท่านมีอำนาจสิทธิขาดเพราะเป็นที่ถูก

พระ อัธยาศัยของ พระเจ้าแผ่นดิน ไม่ทรง จัดทำ สิ่งไรก่อนที่ท่านลงความเห็นพ้องด้วย ท่านก็ได้รักษาราชการบ้านเมืองอย่างพอดีพองามและด้วยความปรีชา สามารถ คอยเอาใจใส่ในเรื่องต่าง ๆ ทั้งสิ้นที่เป็นไปในประเทศอื่น ๆ โดยละเอียด ท่านเป็นผู้ผูกพันรักใคร่ชาว อังกฤษ อย่าง ประจักษ์แจ้ง พูดภาษา นั้นได้คล่องแคล่วมากมีกิริยา มารยาทสุภาพ และตรงไปมาในที่ออกความเห็น ของท่านและแสดงวิริยะยอดยิ่งในเรื่องทำกิจธุระของมหาชน

ท่าน กลาโหม เสนาบดี กระทรวง ต่าง ประเทศ ออก มาต้อน รับท่านเจ้าเมืองกับพวกในคณะ ณปากทางจะเข้าไปบริเวณบ้านและนำเข้าไปในบ้าน จัดหาที่นั่งให้พวกที่มา เลี้ยงน้ำชาและเครื่องดื่มท่านเสนาบดี กับผู้ว่า ราชการได้ สนทนากัน อยู่นาน ระหว่าง นั้นตระเตรียมการที่ พระเจ้า แผ่นดินจะ เสด็จออก รับเจ้าเมือง กับพวก ที่มาจากเมืองสิงคโปร์ มิสเตอร์ อัลบาสเตอร์ ผู้แทนกงสุลเป็นผู้พูดภาษาไทยได้ คล่องนั้น เป็นล่าม แต่โดย มาก ท่าน กลาโหม ตอบ เซอร์แฮรีออด โดยไม่ต้องให้นาย อัลบาสเตอร์ช่วย เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ นั้นได้เข้า สนทนา ด้วยน้อย เรื่องที่ สนทนาหารือกันเลยไปถึงเรื่อง อาวุธปืน ท่านกลาโหม นำเอา ตัวอย่างปืนสไนเดอรปืนมอนต์สตอม และปืนที่บรรจุท้ายอย่างใหม่อื่น ๆ ออกมาแสดงให้เห็นว่าตัวท่านเองเป็นผู้ชำนาญในเรื่องกลไกของอาวุธเหล่านั้นได้ดี

ในตอนนี้เป็นครั้งแรกที่เราได้สังเกตเห็นการถือ ธรรมเนียมอย่างเคร่งครัดของชาวสยาม ในเรื่องผู้ที่มียศต่ำกว่าจะยืนอยู่ต่อหน้าผู้ที่

มียศสูงกว่าไม่ได้ เพราะผู้น้อยทั้งหมด นั่งหรือ หมอบอยู่กับพื้นและคนใช้ เมื่อถือ ถาดน้ำ เครื่องดื่มเข้า มาเลี้ยง ต้องเขยิบ เคลื่อนไปบนพื้นด้วยเข่า (คลานเข่า) เป็นการแปลกอยู่ที่ได้เห็นกิริยาอาการของชาวสยาม เปลี่ยนได้ทันที เวลาเมื่ออยู่ ภายนอก ยังไม่ทราบว่าท่านผู้ใดอยู่ข้างในก็เดินไปมากันตามสบายใจ แต่พอเห็นท่านกลาโหมเข้า พวกผู้น้อยก็ยอบตัวลงท่าคุกเข่าทันที ประสานมือไว้ตรงหน้าและก้มหน้า ลงกับพื้น หมอบอยู่ตามบรรดาศักดิ์ของตนนิ่งอยู่ ต่อเมื่อท่านพูดด้วย จึงตอบด้วยความเคารพและกราบกรานเช่นเดียวกัน แม้เมื่อจะออกไปโดยธรรมดาต้องลุกขึ้นเดินจะยืดตัวให้ตรงก็ไม่ได้ ต้องระวังตัวให้ยอบอยู่เสมอ

เมื่อเจ้า เมืองสิงคโปร์ รอ อยู่สักหน่อย ก็ได้รับคำ บอกว่าพระเจ้า แผ่นดิน เสด็จออกคอย ต้อนรับอยู่ แล้วพวก เราก็พา กันไปยังพลับพลาอันเป็นพระราชวังชั่วคราว

ตรงปากทางจะเข้าไปในบริเวณพระราชฐาน มีกองทหารเกียรติยศเข้าแถวกระทำคำนับ และเมื่อเข้าไปในพระราชฐาน มีเจ้า พนักงาน ผู้ใหญ่ สองสาม นายออก มารับ แล้ว พร้อมกับ ด้วยท่าน กลาโหม และ เสนาบดี กระ ทรวง ต่าง ประ เทศ และ ใน พวก คณะได้นำหน้าเราเข้าไปยังท้องพระโรง ห้องนี้เห็นจะยาวราว ๘๐ ฟีตและกว้าง ๓๐ ฟีต เป็นด้านทางตะวันออกของวัง (พลับพลา) มีพระทวารสองข้าง กับทั้งมีพระทวารที่ตรงกลาง ทางด้านยาวซึ่งเป็น ทางที่ ได้นำเรา เข้าไป อีกช่อง หนึ่ง เมื่อเข้า ไปข้างในเห็น

ท้องพระโรงทั้งหมดเต็มไปด้วย (ข้าราชการ) ชาวสยามหมอบอยู่กับพื้น มือ (ประสาน) ตรงไปทางพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสด็จประทับอยู่บนพระเก้าอี้อันตั้งอยู่บนราชบัลลังก์ ยกขึ้นสูงจากพื้นราว ๓ ฟิต และใกล้ชิดกับพระทวารทางที่จะเข้าไปข้างในของวัง (พลับพลา) ที่ยกพื้นกับรั้วลูกกรงทั้งเสาและผนังห้องท้องพระโรงดาดด้วยผ้าสีแดง และทางเบื้องพระหัตถ์ขวาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน มีโต๊ะเล็กเต็มไปด้วยหีบทองและภาชนะบรรจุพระศรี พระโอสถ พระสุธารส และสิ่งเครื่องราชูประโภคต่าง ๆ ทางในระหว่างพระทวารหน้าและที่ประทับ กันไว้เป็นช่องว่างสำหรับแขกเมืองเฝ้าและ ๒ ข้างช่องนี้ในระยะประมาณครึ่งทาง ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งสองท่านหมอบเฝ้าอยู่ ตามแบบประเพณีของพระราชฐาน ตำแหน่งที่เฝ้าของแขกเมืองอยู่ในแถวระหว่างข้าราชการเหล่านี้ เพราะไม่ยอมอนุญาตให้ใครเข้าใกล้ชิดพระเจ้าแผ่นดินยิ่งไปกว่าข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของพระองค์ ด้วยประเพณีเป็นฉะนี้ พวกเราจึงหยุดอยู่ที่นั้น แต่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดกวักพระหัตถ์ทันทีให้ เซอร์แฮรีออด เข้าไปเฝ้าถึงที่ประทับ และเมื่อพระราชทานพระราชหัตถ์มาสัมผัสแล้ว รับสั่งให้พวกของเซอร์แฮรีออดเข้าเฝ้าถวายตัวต่อไป เจ้าพนักงานผู้หนึ่งเรียกว่าสนองพระโอษฐ์ของพระเจ้าแผ่นดิน ก็ดำเนินเรื่องกราบทูลเบิกด้วยเสียงดังถึงเรื่องราวและความประสงค์ของท่านผู้ว่าราชการที่มาเฝ้า แต่ต่อมาสักครู่ พระเจ้าแผ่นดินมีรับสั่งว่าพอแล้ว และตรัสเป็นภาษา

อังกฤษว่า พระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยที่ได้ทรงต้อนรับผู้ว่าราชการเมืองสิงคโปร์ และรับสั่งถึงทางพระราชไมตรีอันมีอยู่อย่างสนิทสนมในระหว่างประเทศของพระองค์และประเทศเครตบริเตน และมีพระราชหฤทัยหวังว่าพระราชไมตรีนี้คงถาวรอยู่สืบไป

เมื่อจบกระแสพระราชดำรัสแล้ว พระเจ้าแผ่นดินเสด็จลงจากพระที่นั่ง ประทับยังพระที่อีกแห่งหนึ่ง (คือเกย) ซึ่งยกขึ้นไว้นอกพระราชสถานหน้าพระทวารทางเข้า ทรงพระกรุณาโปรดให้ช่างถ่ายรูปที่เราพามาด้วยตั้งกล้องถ่ายรูป ครั้นเสร็จการเฝ้า ๆ แล้ว เมื่อจะกราบบังคมทูลลามา ก็มีพิธีอย่างเดียวกันกับเมื่อเข้าเฝ้า แล้วพระเจ้าแผ่นดินทรงแสดงพระราชประสงค์จะให้ท่านผู้ว่าราชการเข้าเฝ้าเป็นพิเศษในตอนเย็นวันนั้นด้วย

ครั้นเฝ้าแล้ว เราก็มายังทำเนียบซึ่งได้จัดเตรียมไว้สำหรับพวกเราพัก ได้พบคุณหญิง ออด และ นายเปลา ซึ่งขึ้นบกมาภายหลังเรา ในเวลาไม่ช้านักคอยอยู่ที่ทำเนียบแล้ว ทำเนียบที่พักนี้ยาวประมาณ ๑๔๐ ฟีต และ กว้าง ๕๐ ฟีต เป็น ๒ หลังโดดหลังใหญ่มีห้องโถงอยู่กับพื้น อาจจุคนในเวลาเลี้ยงกันได้ ๔๐ หรือ ๕๐ คน และ ๒ ข้างยกพื้นขึ้นสูงประมาณ ๓ ฟีต ทำเป็นห้องเล็ก ๆ เป็นแถว เปิดเสร็จด้วยกัน ๑๒ ห้อง สำหรับเป็นที่พักอาศัยของพวกผู้ว่าราชการ มุมสุดเป็นสถานที่เล็ก ๆ หลังหนึ่ง มีห้องนอน ๒ ห้อง และห้องแต่งตัว ๒ ห้อง มีระเบียงเป็นห้องนั่งเล่นสำหรับรับแขกได้สบาย เรือนตอนนี้ติดฝา และยกพื้นด้วยไม้จริง

นอกนั้นทำด้วยไม้ไผ่ซีกทั้งสิ้น

เมื่อผู้ว่าราชการมาถึง พระภาษสมบัติบริบูรณ์ข้าราชการสยามกับนายเล่าพ่อยิ้ม (ที่จริงเป็นคนเดียวกัน) ซึ่งรับหน้าที่จัดอาหารเลี้ยงแขกเมือง มาคอยรับรองและแจ้งให้ท่านเจ้าเมืองทราบว่า ถ้าต้องการโต๊ะสำหรับเลี้ยงมากน้อยก็คนสุดแล้วแต่จะเชิญมา จะได้จัดหามาให้ตามเวลาที่กำหนดไว้ และแสดงความหวังว่าคงไม่มีอะไรขาดเหลือในการปฏิบัติเพื่อให้ท่านเจ้าเมืองและพวกได้รับความสบาย แล้วนำเอาพ่อครัวฝรั่งเศสเข้ามาให้รู้จักพร้อมด้วยชาวอิตาลี ๑ คนและลูกมือชาวเมืองอีกหลายคน ซึ่งได้รับคำสั่งให้คอยระวังปฏิบัติความประสงค์ทุกอย่างของพวกแขกเมืองที่มา และการเลี้ยงดูได้จัดหามาเลี้ยงอย่างฟุ่มเฟือยบริบูรณ์ บรรดาของอร่อยที่อาจจะหามาถึงแถบประเทศแถวนี้ก็ได้พยายามสืบเสาะหามาจากเมืองสิงคโปร์และกรุงเทพ ฯ และการทำกับข้าวก็ทำอย่างประณีต มีทั้งเหล้าและน้ำองุ่นต่าง ๆ น้ำแข็งก็บริบูรณ์ อาจจะกล่าวได้ว่าไม่มีอะไรที่ต้องการอีก นายนาวาเอกเอดีย์กับนายทหารเรืออีกหลายนาย นายอัลบาสเตอร์ และนางอัลบาสเตอร์ นางแคมป์เบล ภรรยาหมอในสถานกงสุลกับทั้งพวกคณะกงสุลก็ได้มาเข้าพวกด้วยอย่างสนิทสนมกับพวกเรา แท้จริงพวกที่มาไม่มีใครได้นึกคาดว่าจะได้พบที่พักอาศัยอันอุดมเช่นนี้ในป่าแห่งประเทศสยามเลย

วันที่ล่วงไปวันนั้นเป็นเวลาจัดเตรียมการที่จะดูอุปราคาในวันรุ่ง

ขึ้น และท่านเจ้าเมืองได้รับเยี่ยมจากท่านกลาโหมและข้าราชการสยามผู้ใหญ่ในแผ่นดิน ในวันนั้นเมื่อเวลาค่ำประมาณ ๙ ล.ท. ท่านเจ้าเมืองกับพวกที่มาด้วยทั้งชายหญิง ทั้งหมดได้รับเชิญให้ไปที่ค่ายหลวง เมื่อไปถึงตรงทางที่จะเข้าไปในท้องพระโรง พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดเสด็จออกมาทรงต้อนรับ และทรงพาเข้าไปในพระห้องที่เฝ้ารโหฐานแห่ง ๑ ทรงแนะนำให้รู้จักกับข้าราชการฝ่ายในและพระองค์เจ้าหญิงซึ่งยังทรงพระเยาว์

ในขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่มีพระมเหสี พระมเหสีพระองค์ก่อนได้สิ้นพระชนม์เสียเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๒ และแม้พระเจ้าแผ่นดินจะมีบาทบริจาริกาเป็นอันมาก ก็ยังไม่มีใครที่ได้ทรงยกย่องตั้งขึ้นในตำแหน่งพระมเหสี ส่วนพระราชกุมารและพระราชกุมารีมีจำนวนในระหว่าง ๖๐ หรือ ๗๐ พระองค์ ที่ทรงพระชนม์พรรษาแก่กว่าทั้งหมด ๔ พระองค์ คือ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าทักษิณชา และพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าโสมาวดี มีพระชนมายุในราว ๑๖ พรรษาทุกพระองค์ และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ มีพระชนมายุราว ๑๕ พรรษา ย่อมเป็นที่เข้าใจกันว่า พระองค์นี้จักได้เป็นผู้สืบราชสมบัติ ด้วยเวลานั้นไม่มีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ แต่ก็ยังไม่แน่ทีเดียวว่าเป็นเช่นนั้น เพราะในกรุงสยามแม้จะถือกันว่าพระราชโอรสผู้เป็นมกุฎราชกุมารเป็นทายาทที่จะสืบพระราชวงศ์ก็ดี แต่ใช่ว่าตำแหน่งจักตกแก่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่เสมอไปหามิได้

พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชอำนาจสิทธิขาดที่จะทรงเลือกตั้งแต่งใครเป็นรัชทายาทของพระองค์ก็ได้ ถึงกระนั้นที่พระองค์จักทรงกระทำไปโดยขัดต่อความนิยมของข้าราชการผู้เป็นมุขมนตรีก็ไม่ได้ มีตัวอย่างเช่นครั้งพระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลที่ล่วงแล้วมา (หมายว่ารัชกาลที่ ๓) มีพระราชประสงค์จะให้พระราชบุตรของพระองค์เป็นผู้รับราชสมบัติ แต่พวกสกุลใหญ่ของท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดินทั้ง ๒ (คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ) ได้ขัดต่อการที่จะทรงตั้งแต่งนั้น และพระเจ้าแผ่นดินปัจจุบันนี้อันเป็นรัชทายาทแท้ของพระราชบิดาของพระองค์ก็ได้ (ขึ้นรับราชสมบัติ) แทนที่ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลก่อนได้ทรงมุ่งหมายไว้ โดยมิได้เกิดการจลาจลอย่างไร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นพระราชกุมารที่ทรงพระปัญญาเฉลียวฉลาดยิ่งนัก พระรูปทรงสูงและท่วงทีกล้าหาญเกินแก่พระชนมายุ ส่วนพระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิง ๓ พระองค์ที่มีพระชนมายุสูงกว่า ก็ทรงพระโฉมศุภลักษณ์ เสียแต่เสวยหมากถ้าไม่ย้อมพระทนต์ (ให้ดำ) ตามธรรมเนียมของชาวสยามแล้ว ต้องชมว่าเป็นสตรีที่ทรงกัลยาณีเลิศลักษณ์ทีเดียว พระกิริยามารยาทก็น่าชมและตรัสภาษาอังกฤษได้ทุกพระองค์ แท้จริงพระราชโอรสพระราชธิดาโดยมากตรัสภาษาอังกฤษได้ เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงจัดหาพระพี่เลี้ยงเป็นชาวอังกฤษไว้

เมื่อได้ทรงแนะนำให้ท่านเจ้าเมืองกับพวกผู้หญิงรู้จักกับฝ่าย

ในแล้ว โปรดให้พวกเรานั่งลงรอบโต๊ะที่กลางห้อง พระราชทานเลี้ยงน้ำชากาแฟและขนมหวาน เมื่ออยู่ได้สักครึ่งนาฬิกา พวกเราก็ลงจากห้อง (ซึ่งอยู่บนชั้นสูงของวังพลับพลา) กลับออกมายังท้องพระโรงซึ่งมีการเต้นรำ (ระบำ) วิธีออกจะคล้ายคลึงกับเต้นรำนัจ (นฤตย์) ในอินเดีย ผู้เต้นรำเป็นสตรีรุ่น ๆ ของหลวงหลายคนแต่งตัวอย่างวิจิตร และได้รับความฝึกฝนพิเศษสำหรับการนี้ ดนตรีใช้เครื่องของสยาม มีขลุ่ยกลองกระจับปี่ชนิดหนึ่งอย่างกระจับปี่คีตา (เห็นจะเป็นจะเข้) และเครื่องดนตรีทำด้วยไม้แผ่นแบน ๆ ตีด้วยไม้เป็นปุ่มเสียงดังฟังก็เพราะดี (ระนาด) ประมาณ ๑๑ ล.ท. พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโอกาสให้พวกเรากราบบังคมลากลับมา

รุ่งเช้าวันที่ ๑๘ สิงหาคม เป็นวันที่จะมีสุริยอุปราคา แต่ว่ามีเมฆปรากฏเป็นก้อนหนามาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และเป็นอย่างนี้เรื่อยมาไม่ขาดจน ๙ นาฬิกา ก็มีฝนตกลงมาประปราย ดวงอาทิตย์ซึ่งขึ้นอยู่ถึงเวลานี้พยับมัวทีเดียว และอากาศก็ออกจะปรวนแปรมาก จนนึกกันว่ามีความหวังน้อยในที่อากาศอาจจะเปลี่ยนไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ก่อนเที่ยง แต่อย่างไรก็ดี ล่วงมาประมาณนาฬิกา ๑ ก็มีลมพัดมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้แรงขึ้น ถึงเวลา ๑๐ นาฬิกา ๕ นาที สังเกตเห็นเมฆเคลื่อนออกจากกันทีละน้อย ๆ ไปทางด้านตะวันตก ต่อมาไม่ช้าอากาศทางด้านนั้นเริ่มแจ่มกระจ่างขึ้น และถึงเวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๕ นาที ดวง

อาทิตย์ซึ่ง แต่แรกบดบัง หมดดวง ก็สว่างจ้า แต่ขณะนั้น อุปราคาจับขอบทางตะวันตกไปเกือบ ส่วนหนึ่ง ของขนาด กว้างแห่ง ดวง อาทิตย์แล้ว เพราะฉะนั้นเราไม่สามารถจะจดเวลาแท้ที่อุปราคาเริ่มจับ ซึ่งคาดไว้ว่าจะจับในเวลา ๑๐ นาฬิกา ๔ นาที อากาศแต่นั้นมาค่อยปรกติ เมฆที่ลงมาต่ำหรือเมฆฝน (นิมบัส) ก็สูญหายไปหมด และอากาศตอนส่วนสูงสุดในท้องฟ้าก็แจ่มสว่าง แต่เห็นเมฆบางตอนที่เหนือขอบฟ้าขึ้นมา ๓๐ องศา เป็นชนิดมีสัณฐานปุยยาวและเป็นก้อนโต (เฟอร์รูสกุมุลัส) เพราะฉะนั้นแสดงให้เห็นเป็นที่พอใจว่า อย่างน้อยอากาศคงจะแจ่มอยู่อีกนาน

เครื่องมือ ที่พวกเราพอจะหาเอามาได้ คือ กล้อง ส่องดูไกลชนิดของคันแคน มีปากช่องกว้าง ๔⅗ นิ้วหนึ่งกล้อง กล้องส่องดูไกลที่ฉายกลับมีปากช่องกว้าง ๓½ นิ้วกับมีแรงฉายดูได้ไกลกว้างขวางหนึ่งกล้อง เครื่องกำหนดความหนักเบาของอากาศ (พาโรเมตร) สำหรับเขาอย่างประณีต หนึ่งเครื่อง เครื่อง อันนิรอยด์ พาโรเมตรอย่างดีที่สุด ๒ เครื่อง เครื่องวัดความหนาวร้อนขนาดต่าง ๆ กัน ๓ เครื่อง และนาฬิกาอย่างเดินเที่ยงตรง ๑ เรือน

หน้าที่ซึ่งกะให้ในคณะส่วนฝ่ายอังกฤษ คือ นายพันตรีแมก-แนร์. กรมทหารปืนใหญ่หลวง เป็นผู้ตรวจดูผลของอุปราคาในเวลาใกล้จะหมดดวง หรือถ้าสามารถก็ให้สาวหาสิ่งที่ปรากฏขึ้นในท้องฟ้า ตามที่เรียกว่า เบลลีเบกส์ จะมีหรือไม่ และให้พรรณนาเรื่องสำหรับคราวประชุมของสมาคมดาราศาสตร์ นายร้อยเอกมอย-

เสย์ กรมทหารช่างหลวง มีหน้าที่สำหรับจดเวลาและหน้าที่กะวัดด้วยเครื่องวัดอากาศตลอดเวลาอุปราคา ท่านเจ้าเมืองเองส่องกล้องดูไกลส่องตา ตรวจดูสัณฐานและตำแหน่งของรัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาจากดวงอาทิตย์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเห็นด้วยตาได้และเวลาที่ปรากฏเห็น ส่วนพวกในคณะนอกนั้นรับธุระสังเกตดูผลต่าง ๆ อันจักปรากฏขึ้นเนื่องด้วยอุปราคาในทางอากาศทางทะเลและประเทศที่ใกล้เคียง

โอกาสครั้งแรกที่สุดที่ได้กำหนด คือ สังเกตดูจุดดำในดวงอาทิตย์ซึ่งได้สังเกตเห็นในเวลา ๑๐ นาฬิกา ๔๕ นาที ดังแสดงไว้ในแผนที่แล้ว การกะจดเครื่องวัดอากาศซึ่งได้เริ่มจดเป็นระยะละ ๑ ชั่วนาฬิกา เริ่มตั้งแต่เวลาพระอาทิตย์ขึ้น ก็ได้จดทุก ๆ ชั่ว ๑๐ นาทีตั้งแต่เวลาสุริยอุปราคาจับครั้งแรก กับได้ตกลงไว้ก่อนหน้ากับหมอ ลองฟีล์ด ประจำ ร.ร.ล. 'เสตลไลต์' ให้เป็นผู้จดขนาดความหนาวร้อนของอากาศน้ำทะเลตลอดเวลาอุปราคา

เพลา ๑๐ นาฬิกา ๑๖ นาที หรือก่อนอุปราคาจะจับหมดดวง ๒๐ นาที สังเกตเห็นได้ชัดมากถึงความเปลี่ยนแปลงแห่งสีท้องฟ้าในด้านทิศใต้ ซึ่งเดิมเป็นสีน้ำเงินใส ได้เปลี่ยนเป็นสีม่วงแก่แล้วแปรเป็นสีตะกั่วแก่ และมีเมฆชนิดมีสัณฐานเป็นก้อนใหญ่ซึ่งแตกออกจากกันหลายก้อนในทางนั้น ลอยเด่นอยู่ข้างบน ต่อมาสักครู่ขณะเงามืดของดวงจันทร์ค่อยบดบังดวงอาทิตย์ หรือในเวลา ๑๑ นาฬิกา ๒๐ นาที ท้องฟ้าทั้งหมดก็ดำคล้ำลง และวัตถุ

ต่าง ๆ ซึ่งอยู่ไกลก็ปรากฏรูปมัวลง ทะเลก็เปลี่ยนจากสีเขียวเป็นสีม่วงแก่ และเรือกำปั่นซึ่งทอดอยู่ห่างจากฝั่งในระยะ ๓ ไมล์ก็เห็นไม่ได้ชัด เครื่องวัดอากาศในบัดนี้ลดลงได้ ๖ องศาจากขนาดความหนาวร้อนของอากาศ รู้สึกอากาศเย็นอย่างประจักษ์ด้วยกันทุกคน เวลา ๑๑ นาฬิกา ๒๕ นาที มีความมืดจัด วัตถุที่อยู่บนบกแต่ไกลแทบสังเกตไม่ได้ ต้นไม้ในที่ใกล้บ้านก็มืดเป็นก้อนดำ ดวงดาวก็ปรากฏขึ้นทางสูงสุดของขอบฟ้าทางโน้นทางนี้ เรือกำปั่นในทะเลก็หายไปมองไม่เห็น ในเวลาดวงอาทิตย์มืดหมดซึ่งปรากฏในเวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๐ นาที มีความมืดมาจนรูปหน้าคนซึ่งอยู่ในระยะ ๒–๓ ฟีตก็สังเกตไม่ได้ และการคาดคะเนระยะทางว่าใกล้ไกลเพียงไรก็ดูเหมือนหมดไปด้วย เครื่องวัดอากาศก็มองดูไม่เห็น นอกจากมีแสงไฟส่องให้ใกล้ ท้องฟ้ามีดาวพราวเหมือนในเวลาสนธยาอย่างจัดแห่งราตรี

นายพันตรี แมกแนร์ ได้คอยสังเกตอย่างละเอียดดูขอบพระจันทร์ค่อยล้ำเข้าในมณฑลดวงอาทิตย์จนมืดหมดดวง และไม่สังเกตเห็นว่าขอบดวงจันทร์หรือขอบดวงอาทิตย์จะหลุดเลือนออกเป็นดวงสว่างเล็ก ๆ อย่างที่นายเบลลี่ ได้พรรณนาไว้ เวลา ๑๐ นาฬิกา ๒๘ นาที ๓๐ วินาที นายพันเอก แมกแนร์ ได้เห็นรัศมีเป็นลำพุ่งออกมาจากขอบดวงจันทร์ ๒ แห่งเข้าไปยังขอบดวงอาทิตย์อย่างชัด ดังได้แสดงไว้ในแผนที่ แต่รัศมีเป็นลำพุ่งออกมานี้ปรากฏอยู่ไม่นานกว่า ๒ หรือ ๓ วินาที แสงอาทิตย์ซึ่งเป็นรูปแหว่ง

แคบ ๆ เล็ก ๆ ก็เห็นเป็นเส้นเดียวตลอดเรื่อยไปจนแสงสว่างของดวงอาทิตย์ครั้งหลังที่สุดได้หมดไป

การสังเกตในตอนนี้ อย่างที่ได้ตกลงกันมาแต่แรกแล้ว ท่านเจ้าเมืองเป็นผู้รับธุระ ท่านได้สังเกตเห็นเหมือนดวงอาทิตย์มืดหมดดวง มีรัศมีสว่างปรากฏขึ้นโดยรอบดวงจันทร์ มีรัศมีเป็นลำพุ่งออกมาด้วยเป็นสีแดงจัด สว่างอยู่เสมอตรงที่ (ก) ดังแจ้งไว้ในแผนที่ต่อท้ายนี้ แทบอยู่ในเส้นศูนย์ของดวงจันทร์ เมื่อดูจากทิศใต้ ตรง (ข) มีแสงเป็นเส้นสีคล้ายคลึงกัน ในเบื้องสุดนั้นไม่ประจักษ์ชัดเจนเหมือนอย่าง (ก) นัก รัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาเหล่านี้ ดูเหมือนจะพุ่งออกมาจากดวงจันทร์เข้าไปในรัศมีที่ล้อมรอบ เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๑ นาที คือ ล่วงมาสักนาที ๑ รัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาที่ (ก) ลดขนาดความยาวลงบ้างเล็กน้อย แต่ออกจะดำจัดที่ (ข) มีรูปชัดดีกว่าแลดูเหมือนจะปรากฏอยู่นานกว่า แต่สังเกตไม่เห็นแปรสี ถึงตอนนี้สังเกตเห็นว่ามีแสงดำคล้ำพุ่งออกมาจากมณฑลดวงจันทร์หลายแห่ง แผ่ไปในระยะที่ว่างไกลมาก แลดูเหมือนเป็นอะไรดูไม่ชัด คล้ายกับเงา ฉายเข้าไปในระยะที่ว่าง ได้สังเกตเห็นสิ่งเหล่านี้สิ่งหนึ่งตลอดเวลาอุปราคาก็เพราะด้วยมีเวลาปรากฏอยู่นานเท่านั้น คือที่ (ข) เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๒ นาที ความยาวที่ (ก) ลดลง เบื้องสุดของ (ข) ก็กำหนดได้ชัดขึ้น (ข) มีอาการเปลี่ยนแปลงก็แต่น้อย เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๓ นาที (ก) สูญหายไป (ข) ดูถึงความเต็มเปี่ยม

เป็นที่สุด ก็เริ่มลดหายไปในระหว่างระยะเวลานั้น (ข) ถ้าจะเปลี่ยนไปบ้าง ก็ได้หวือขึ้นเล็กน้อย เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๔ นาที (ข) ยังคงลดถอยลงอีก และสังเกตดูเหมือนว่าเข้าไปติดผังอยู่กับดวงจันทร์ อันเป็นรูปที่สังเกตไม่เห็นในเวลา (ก) หายไป (ข) ยังอยู่อย่างเดิม ตรง (ค) รัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาซึ่งคู่มากับ (ก) อย่างชัด ตรงที่เส้นศูนย์ได้แตกออกคล้าย (ก) มาก แต่ความยาวออกจะน้อยและเป็นสีจาง แท้จริงขาดความสว่างเรืองความลึกและความแปรสี ซึ่งมีปรากฏอยู่ที่ (ก) เวลา ๑๑ นาฬิกา ๓๕ นาที (ข) ยังคงลดถอยลงอีก และที่เข้าไปฝังอยู่ในดวงจันทร์ก็ออกลึกลง (ข) ลดลงแต่มีส่วนน้อย ส่วน (ค) ดูเหมือนจะหวือขึ้นแต่ว่าน้อยนัก และไม่ถึงขนาดอย่างที่สุดของ (ก) สักเวลาเดียว สีของ (ข) ดูไม่แปร คล้าย (ค) มากกว่า (ก) ตลอดไป ระหว่างนี้ นายอัลบาสเตอร์ รั้งกงสุลประจำกรุงสยามก็ได้เฝ้าตรวจดูดวงอาทิตย์ด้วยกล้องดูไกล ๒ ตา ผลที่ได้สังเกตไว้ เมื่อเทียบกันดูเหมือนจะตรงกันในข้อใหญ่ที่ท่านเจ้าเมืองได้สังเกตไว้ แต่นายอัลบาสเตอร์ คิดว่ารัศมีที่เป็นลำพุ่งสีออกมาที่ (ข) ไม่สว่างเรืองเท่ากับ (ก) เมื่อเห็นในตอนแรก มีสีเหลืองประจักษ์แจ้งมาก นายอัลบาสเตอร์ เห็นว่าริมขอบปรากฏชัดเด่นกว่ารัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาอื่น ๆ แลดูเหมือนจะพุ่งออกมาจากดวงจันทร์คล้ายกับเขาสัตว์สั้น ๆ ที่เป็นสี นายแคนเนดี แห่งสถานกงสุลซึ่งเป็นผู้สังเกตดูอุปราคาด้วยเหมือนกัน ยืนยันการสังเกตตรวจดู

เหล่านี้เกือบทุกอย่าง แต่นายแคนเนดี้ สังเกตว่า (ค) เมื่อปรากฏในตอนแรกเป็นสีเขียวจัด ซึ่งค่อยเปลี่ยนเป็นสีเนื้อคนอย่างอ่อน ลักษณะอันนี้ที่ นายพันตรี แมกแนร์ และผู้อื่นก็ได้สังเกตเห็นด้วย

เป็นที่น่าเสียใจมากที่เราไม่มีเครื่องโปลาริสโคป หรือเครื่องอย่างใดอย่างหนึ่ง สำหรับพิสูจน์แสงสว่างที่ฉายพุ่งลงมาถึงพิภพในระหว่างอุปราคาหมดดวง อาศัยแต่กล้องส่องชนิดแก้วสามเหลี่ยมอย่างธรรมดา จึ่งสังเกตได้ว่าแสงสว่างในเวลา ๑๐ นาฬิกาที่ฉายเข้ามาในกระจกสามเหลี่ยมของกล้องส่องเป็นสีแดง สีน้ำเงินและสีเขียว ระหว่างอุปราคาจับหมดดวงเป็นสีแดงอย่างเดียว สีจำปา (โอเรนซ์) และสีเหลืองก็อาจสาวเห็นได้บ้าง แต่บางทีก็ไม่ควรจะยึดถือตามความสังเกตนี้

อุปราคาจับหมดดวงในเวลานี้กินเวลาได้ ๖ นาทีกับ ๔๕ วินาทีแล้ว ทันใดนั้นก็มีแสงสว่างจัดพุ่งแปลบออกมาจากดวงอาทิตย์เหมือนแสงสว่างเรืองอย่างจัด รัศมีที่อยู่รอบดวงและรัศมีที่เป็นลำพุ่งออกมาก็อันตรธานไปทันที

การที่ดวงอาทิตย์กลับปรากฏขึ้นอีก ก็ได้คอยสังเกตดูอย่างถี่ถ้วนโดยใช้กล้องส่องขนาดใหญ่ แต่ถึงพิจารณาละเอียดที่สุดก็ไม่สามารถพบเห็นอะไรแปลกพิเศษในดวงจันทร์ หรือดวงอาทิตย์ในเวลานั้น

เรามีความเสียใจไม่สามารถสาววิถีของเงาแห่งอุปราคา เพราะแม้จะไปทางด้านตะวันตกก็เห็นที่ขอบฟ้าเพียงเล็กน้อย แม้กระนั้น

ทางด้านตะวันออกอากาศจะได้โปร่งและแจ่ม และเป็นการแปลกที่ไม่สังเกตเห็น

แต่นี้อุปราคาก็เริ่มคลาย และคลายไปจนโมกขบริสุทธิ ในเวลา ๑ นาฬิกา ๓๗ นาทีกับ ๔๕ วินาที

ในเย็นวันนั้น พวกเราพากันมีความแปลกใจด้วยได้รับข่าวอย่างปัจจุบันทันด่วนว่า พระเจ้าแผ่นดินจะทรงพระกรุณาโปรดเสด็จมา ทรง เยี่ยม ตอบ ท่าน เจ้าเมือง ท่าน กลาโหม ซึ่ง ดู เหมือนจะได้รับ ข่าวเรื่อง มี พระ ราช ประสงค์ ใน พระ บาท สมเด็จ พระเจ้าอยู่ หัว ในเวลาอันน้อยอย่างเดียวกับ เซอร์ แฮ์รี ออด และตกตะลึงมากเหมือนกับ พวกเรา ในข้อที่ ทรงประ พฤติ แปลกจาก ธรรมเนียม ประเพณีของชาวสยามนี้ ก็เข้ามาอยู่ด้วยกับผู้ว่าราชการเพื่อคอยรับเสด็จ ไม่มีเวลา จะจัด เตรียมการ อย่าง ไรได้ และพวก เราก็จำ เป็น ต้องแต่งตัวอยู่อย่างธรรมดา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงเวลา ๕ ล.ท. ทรงพระเก้าอี้หรือแท่นสี่มีคนหาม ๘ คน (พระราชยาน) เสด็จประทับไขว้พระบาททางข้างหน้า (ขัดสมาธิ) มีพระเจ้าลูกยาเธอเด็กๆ ๒ พระองค์ประทับสองข้าง แตรวง ๑ วงและกองทหารเกียรติยศ ๑ กอง มีปืนใหญ่ภูเขา ๒ บอกนำเสด็จ สองข้างมีเจ้านายหลายพระองค์ทรงพระดำเนินด้วยพระบาทตามเสด็จ กับมีพระเจ้าลูกเธอโดยเสด็จด้วยรถหลายพระองค์ มีข้าราชการและบริวารเป็นอันมาก ที่ตรงทางจะเข้าทำเนียบ ได้จัดตั้งพระเก้าอี้ไว้ แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเลยเข้าไปในทำเนียบทีเดียว เสด็จพระราชดำเนินไปยัง

ห้องของผู้ว่าราชการตอนมุมเรือนชั้นบน และเสด็จประทับในที่ระหว่าง เซอร์ แฮรี่ กับคุณหญิงออด ข้าราชการในสำนักก็หมอบเฝ้ากันอยู่บนพื้นต่ำ เว้นแต่ท่านกลาโหมนั้น (เอกเขนก) ตะแคงอย่างเคารพอยู่ ณ ขั้นบันไดข้างล่างที่จะขึ้นไปยังพื้นเรือนที่ยกไว้

พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชหฤทัยยินดี ด้วยทรงคำนวณเวลาอุปราคาได้ถูกต้องแน่นอน มีรับสั่งสนทนาอยู่นาน ตรัสเป็นภาษาอังกฤษ ทรงแสดงความหวังพระราชหฤทัยว่าท่านเจ้าเมืองคงพอใจในการที่มาคราวนี้ และการที่ต้อนรับจะบริบูรณ์ทุกอย่าง ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอเล็ก ๆ นั้นสำละวนเพลินด้วยทอดพระเนตรสมุดรูปถ่ายเมื่อเสด็จประทับอยู่ครึ่งนาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินกลับ ได้มีรับสั่งให้พวกเราไปเฝ้าในเย็นวันนั้นเพื่อดูละครอีกครั้งหนึ่ง

ครั้นเวลาค่ำประมาณ ๑๐ นาฬิกา ท่านเจ้าเมืองกับพวกในคณะจึงพากันไปยัง พลับพลา พระเจ้าแผ่นดิน เสด็จออก อยู่แล้วประทับทอดพระเนตรละคร ชนิดหนึ่ง ซึ่งสตรีรุ่น ๆ แต่งตัวอย่างฉูดฉาดมากเป็นผู้เล่น ค่ำวันนั้นมีนายทหารเรือรบฝรั่งเศส และพวกฝรั่งเศสผู้มาตรวจสุริยอุปราคาเฝ้าด้วยหลายนาย กับทั้งชาวยุโรปที่รับราชการในรัฐบาลสยามด้วยหลายคน มีกัปตันบุช เจ้าพนักงานประจำตำแหน่งเจ้าท่ากรุงเทพ ฯ กัปตัน วัสรอนด์ ผู้บังคับการเรือรบหลวง อิมเปรกนะบัล (ยงยศอโยชฌิยา) สวมเครื่องแบบคล้ายคลึงกับราชนาวี (อังกฤษ) มาก ละครที่เล่นวันนี้ดูเหมือนพระเจ้า

แผ่นดินพอพระราชหฤทัยมาก เล่นจับระบำชนิดหนึ่ง รำให้เข้ากับจังหวะดนตรีของประเทศดังได้กล่าวไว้แล้ว นอกจากดนตรีวงนี้ พระเจ้าแผ่นดินยังมีแตรวงอย่างดีแบบยุโรปวงหนึ่ง และท่านกลาโหมก็มีวงหนึ่ง ซึ่งท่านมีความเอื้อเฟื้อจัดส่งมาเล่นในเวลาพวกเรากินอาหารตอนเย็นในวันต้นที่เรามาถึง และได้เล่นเพลงเต้นรำและเพลงขับได้อย่างน่าชมเชยที่สุด เมื่อดูละครได้สักครู่ พระเจ้าแผ่นดินมีรับสั่งให้เรียกผู้เป็นตัวละครเล่นต่าง ๆ เข้ามาใกล้ แล้วทรงอธิบายถึงลักษณะตัวเรื่องประทาน เซอร์ แฮรี ออด ทรงแจ้งว่าผู้เล่นเป็นใครด้วยทุกคราวไป เป็นการแปลก อยู่ที่ได้ทราบว่าผู้ที่เล่นนั้นโดยมากเป็นธิดาของผู้ว่าราชการหัวเมืองต่าง ๆ และเป็นธิดาข้าราชการของพระเจ้า แผ่นดิน (๑) ธรรมเนียมเมืองไทยดูเหมือน บุตรหญิงเขาไม่ถือกันว่ามีราคาค่างวดอะไรนัก และจะยินดีที่จะปล่อยปละไปให้พ้น เสียได้ โดย เอาเข้า ไปฝากไว้ใน พระบรมมหาราชวัง พระเจ้าแผ่นดิน โปรดการมหรสพเหล่านี้ ในวิธีรำดูเหมือนพระองค์ ทรงชำนิชำนาญจริง ๆ และเราได้ทราบว่า บางคราวพระองค์ทรงสำราญพระราชหฤทัย เสด็จประทับทอดพระเนตรอยู่จนดึกดื่น ในคราวนี้ พระบาท สมเด็จพระเจ้า อยู่หัวทรงรับว่า พระองค์ มีความ เหน็ดเหนื่อย

---

๑ ตัวละครที่เซอร์แฮรีออดกล่าวถึงนี้ เป็นละครชั้นเด็กในเวลานั้น ที่ว่าเป็นธิดาข้าราชการหัวเมือง คือเจ้าจอมมารดาแสงรัชกาลที่ ๔ ธิดาพระยาไชยวิชิต (ช่วง) วันนั้นแต่งเป็นนายโรงเอก ที่ว่าเป็นธิดาข้าราชการ คือ เจ้าจอมมารดาทับทิมรัชกาลที่ ๔ ธิดาพระอาบำเรอภักดิ์ (ดิศ) วันนั้นแต่งเป็นนางเอก

ด้วยราชกิจ ที่ได้ ทรงกระทำเมื่อตอน กลางวัน ที่ทอดพระเนตร อุปราคา และพระราชทานโอกาสให้เรากราบถวายบังคมลามาแต่หัวค่ำ

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๗ สิงหาคม มีพระบรมราชโองการ ให้พวกเราไปยังพลับพลา ได้พยายามฉายพระบรมรูปและรูปพวกในคณะผู้ว่าราชการไว้อีก เพื่อเป็นที่ระลึกในการที่ได้มานี้ แต่เครื่องถ่ายชำรุด ความพยายาม แห่งคน ฉายรูป ของเรา ในคราว นี้จึงไม่สำเร็จประโยชน์เหมือนคราวอื่น ๆ

แล้วพระเจ้าแผ่นดินพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ เซอร์ แฮร์กับคุณหญิงออด เข้าไปถ้าข้าราชการฝ่ายใน พระเจ้าแผ่นดิน เสด็จ ทรงนำไป นายนาวาเอก เอดีย์ และนายพันตรี แมกแนร์ นั้นก็โปรดให้เข้าไปด้วย เมื่อเข้าไปถึง ข้างในได้พบ ปะเหล่าผู้เป็นประธานฝ่ายใน แต่งกายด้วยผ้าทองอย่างงามมาก ประดับเครื่องอาภรณ์ แลพราวตา พระองค์ เจ้าหญิงที่ทรง พระเจริญ เป็นผู้ทรงเลี้ยงเครื่องดื่ม และพระเจ้าแผ่นดิน ได้มีพระราชดำรัสเป็นภาษาอังกฤษกับท่านเจ้าเมืองอยู่นาน ได้ทรงแสดงความพอ พระราช หฤทัย บ่อย ๆ ถึงที่ได้ทรงกระทำความคุ้นเคยกับ เซอร์ แฮร์แลคุณหญิงออด ทรงหวังว่าพระราชไมตรีอย่างสนิทสนมในระหว่าง ๒ ประเทศจะดำรงอยู่สืบไป แล้วทรงอธิบายตอบข้อที่ เซอร์ แฮร์ออด กราบทูลถามถึงเรื่องพระเจ้าแผ่นดินที่สองแห่งกรุงสยามว่าด้วยอย่างไร และเหตุไร จึงตั้งแต่ง ขึ้นไว้ ขณะเมื่อท่านเจ้าเมือง เฝ้าพระ เจ้าแผ่นดินอยู่นั้น พระเจ้าลูกเธอทั้งพระองค์เจ้าหญิงและพระองค์เจ้าชายได้ทรง

ต้อนรับพวกที่ไปกับท่านเจ้าเมืองที่ในท้องพระโรง ทรงแจกการ์ดและพระรูปถ่ายแก่พวกเหล่านั้น และทรงแสดงความหวังในที่พระเจ้าแผ่นดินคงจะได้เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์

เมื่อพวกเรากราบถวายบังคมลามา พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงประทานพระหัตถ์ให้สัมผัสทั้งหมด และเมื่อท่านเจ้าเมืองทูลลาก็ทรงแสดงความหวังพระหฤทัยว่า เซอร์ แฮรี จะสามารถมาเฝ้าถึงในกรุงเทพ ฯ สักวันหนึ่ง และมีรับสั่งถามว่า ถ้าพระองค์จะเสด็จเมืองสิงคโปร์ ท่านเจ้าเมืองจะมีความยินดีต้อนรับเสด็จฤๅไม่ ท่านเจ้าเมืองกราบทูลสนองว่า ไม่มีสิ่งไรจะทำให้มีความปลื้มใจยิ่งกว่าที่จะได้รับพระราชทานเกียรติยศ ในที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมเยือนเมืองสิงคโปร์

ครั้นพวกเราออกจากวัง (พลับพลา) มา พระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งกลับกรุงเทพพระมหานคร ขณะเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จห่างออกจากฝั่งทะเลแล้ว บรรดาข้าราชการสยาม คณะกงสุลและชาวยุโรปอื่น ๆ ต่างก็ลงเรือไฟต่าง ๆ ที่จัดให้ไว้ใช้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมายังพระนครกรุงเทพ ฯ เรือสเตดไลต และเรือกราสหอปเปอร์ ก็ออกไปเมืองฮ่องกง เรือเฟรลอง ไปเมืองไซ่ง่อน เรือสารถี ใช้เป็นเรือสำหรับบรรทุกพวกนักดาราศาสตร์และเครื่องมือวิทยาศาสตร์ เรือไปโห มีท่านเจ้าเมืองกับพวกก็ออกจากอ่าวไปในเวลาก่อนมืดหน่อยหนึ่ง และฝั่งทะเลซึ่งในเวลาก่อนหน้านั้น ๒-๓ นาฬิกาเต็มไปด้วยฝูงชน ก็คืนคง

สู่สภาพแห่งความเปลี่ยวเปล่าตามเคยในเร็วพลัน

ถ้าจะจบบรรยายเรื่องนี้เสีย โดยมิได้ชมถึงการที่พระเจ้าแผ่นดินสยามและข้าราชการของพระองค์ได้ละขนบธรรมเนียมเก่า อันเป็นเครื่องถ่วงความเจริญ เพื่อพระราชทานเกียรติยศแก่ท่านเจ้าเมืองในครั้งนี้ด้วยนั้นหาควรไม่ (อังกฤษ) ผู้ที่คุ้นเคยกับไทย และขนบธรรมเนียมของไทย ได้สังเกตเห็นว่า ที่ในราชสำนักจะได้เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างหมดจด เช่นทรงรับแขกเมืองครั้งนี้ แต่ก่อนมามิได้เคยปรากฏ เป็นต้นว่า เปิดพระราชมนเทียร พระราชทานโอกาสให้แขกเมืองเข้าไปได้ไม่ห้ามหวง และโปรดให้พบปะกับฝ่ายใน ให้ออกมารับแขกเมืองโดยเปิดเผย ส่วนเจ้านายในราชสกุลที่ทรงพระเยาว์ก็ทรงยอมให้สมาคมกับแขกเมืองชาวอังกฤษได้อย่างกิริยาเป็นฉันทมิตรสนิทสนม เรื่องราวของคณะทูตต่าง ๆ และจดหมายเหตุของผู้ที่ได้เข้ามาเยี่ยมเยือนกรุงสยามแต่ก่อน มีแต่บ่นถึงเรื่องร้องทุกข์ที่ถูกขัดขวางไม่ยอมให้กระทำความคุ้นเคยพูดจากับราชสำนัก แลมีการหวงห้ามตามขนบธรรมเนียมและพิธีของชาวสยามมากมาย นายครอฟอร์ดก์ดี ราย่าปรุก และเซอรยอนเบาริงก์ดี ก็ได้กล่าวความเหล่านี้ไว้ และท่านเหล่านั้นได้เล่าเรื่องราวอย่างยืดยาวว่า ธรรมเนียมการกีดกันต่าง ๆ เช่นนั้นมีอยู่ทั่วไป จนกระทำความขัดข้องแก่พวกในคณะของท่านมากมาย แม้แต่เรื่องเห็นบกระบี่เข้าเฝ้าก็ต้องถูกห้ามปราม แต่ในคราวนี้ไม่มีการแสดงให้แขกเมืองรู้สึกอย่างเช่นนั้นเลย พระเจ้าแผ่นดินและ

ขุนนางของพระองค์กลับสมาคมกับแขกเมืองอย่างยอมให้อิสระเท่ากับเป็นผู้เสมอกัน และดูเหมือนจะมุ่งให้คล้อยตามธรรมเนียมของแขกที่มาหา การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในชนชาติที่ไม่เคยยอมเปลี่ยนแปลงดังนี้ ดูเป็นเครื่องหมายว่าความไม่ยอมเขยื้อนออกจากที่ของพลเมืองนั้น ยังอาจมีทางจะได้รับความคล้อยไปตามชาติที่มีความเจริญ เพราะความคุ้นเคยกับประเทศที่มีความเจริญต่อไปในวันหน้า

ชาวสยามโดยปรกติเป็นคนมีอัธยาศัยสงบเสงี่ยม และน่าคบหา ทั้งเฉลียวฉลาดและว่องไว แต่ดูชอบสนุกมากกว่าทำการงาน ไม่เป็นผู้ชอบความวิวาทฤๅจะเห็นชอบในการเปลี่ยนแปลงและกล่าวกันว่า นิสัยใจคอของชาวสยามเกลียดชังความไม่สุจริต ชาวสยามมีรูปพรรณสัณฐานเตี้ย พวกผู้หญิงโดยมากดูเหมือนหาที่สูงกว่า ๕ ฟิตขึ้นไปก็โดยยาก เครื่องนุ่งห่มผู้ชายใช้เสื้อกระบอกหลวมๆ (ที่จริงนิยมเสื้อที่คับ) มีแขนและตัวยาวลงมาถึงเอว และขัดดุมจนถึงคอ (ไม่เปิดแบะคอเสื้อ) กับมีนุ่งเป็นผ้าทอของพื้นเมืองยาวประมาณ ๓ หลาและกว้าง ๑ หลา พันรอบเอวแล้วม้วนเอามาไว้ในหว่างขา (โจงกระเบน) ได้เพื่อให้รูปอย่างกางเกง (นิกเกอรบอกเกอร์) น่องและเท้าปล่อยไว้ให้เปลือย (ไม่สวมถุงน่องรองเท้า) แต่ผู้มีบรรดาศักดิ์ ถ้าจะออกนอกบ้านมักใช้สวมรองเท้าฤๅรองเท้าแตะ พวกผู้หญิงแต่งตัวคล้ายพวกผู้ชายมาก ถ้าไม่ใช้เสื้อกระบอกก็ถนัดใช้ผ้าห่มคลุมพาดบ่า (สไบเฉียง) เป็นเครื่องคลุมร่างกายได้บางส่วนเท่านั้น ทั้งผู้หญิงผู้ชายใช้โกนศีรษะเหลือไว้แต่เบื้องบนเป็นกระเปาะ (ผมมหาดไทย

ผมปีก) ประมาณยาวขนาดเท่ากันกับแปรงปัดผ้าธรรมดา ซึ่งดูก็แปลกอยู่ เขากล่าวกันว่า ผู้ชายและผู้หญิงไว้ผมผิดกัน แต่ฝ่ายเราสังเกตไม่ออก เว้นแต่จะเป็นด้วยผู้ชายประจงในเรื่องโกนมากกว่า เด็กเล็ก ๆ เอาผมไว้จนอายุได้ ๑๐ ฤๅ ๑๑ ขวบ ก็โกนเสีย ในการโกนผมมีพิธีใหญ่โต และถ้าเป็นเจ้าก็มีการสมโภชอย่างเอิกเกริก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงชี้ให้ เซอร์ แฮร์ออด ดูเจ้าชายพระองค์หนึ่ง ซึ่งพระองค์มีรับสั่งจะได้โกน (โสกันต์) ในปีหน้า (๑) และทรงเชิญให้ หิส เอกษเลนศิ มากรุงเทพ ฯ เพื่อดูพระราชพิธี ซึ่งทรงรับรองแก่ หิส เอกษเลนศิ ว่าจะเป็นงานใหญ่น่าดูมาก

ประเพณีแปลกของกรุงสยามมีอย่างหนึ่ง คือมีพระเจ้าแผ่นดินสองพระองค์พร้อมกัน แต่ในเวลานี้ไม่มีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ เพราะพระองค์หลังเสด็จสวรรคตเสียเมื่อปี (ค.ศ.) ๑๘๖๖ เหตุแถลงศาวดารของการที่มีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ นี้ดูเหมือนไม่ใคร่เข้าใจกันโดยมาก จึงเห็นควรจะนำ พระบรมราชาธิบาย ซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงพระกรุณาพระราชทานเมื่อ เซอร์ แฮร์ ออด กราบทูลถามนั้นมากล่าวไว้ด้วย ความว่าพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ เป็นผู้ซึ่งคนทั้งหลายเข้าใจกันว่ามีสิทธิในราชสมบัติ ถัดจากพระเจ้าแผ่นดิน ที่ได้พร้อมกัน ถวายราชสมบัติเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต ถ้ามีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ อยู่ในขณะนั้น ข้าราชการก็มักถวายราชสมบัติแก่พระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ และตั้งเจ้านายองค์ที่มีสิทธิดีที่สุดขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒

---

๑. คือสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์

ถ้าพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ เสด็จทิวงคต พระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ จะทรงตั้งผู้ใดเป็นแทนได้ แต่ไม่ใคร่จะเป็นธรรมเนียมที่จะต้องทำเช่นนั้น มักปล่อยตำแหน่งให้ว่างอยู่จนพระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ เสด็จสวรรคต อำนาจของพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ นั้นดูเหมือนแล้วแต่พระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดินที่ ๑ จะพระราชทานอย่างไร แต่เดิมมาดูเหมือนพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ มีอำนาจมากกว่าในชั้นหลังที่ล่วงมานี้ ความประสงค์ที่ตั้งแบบธรรมเนียมมีพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ นี้ แท้จริงคือจะป้องกันความแตกร้าวในเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต เพราะการรับราชสมบัติต้องเป็นทางทายาทในพระราชวงศ์ และการเลือกผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็อาศัยความพร้อมเพรียงของขุนนางผู้ใหญ่ทั้งปวง จึงเห็นได้ชัดว่าเมื่อเลือกพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ถ้าตั้งรัชทายาทได้ด้วย ก็จะมิใคร่มีช่องทางน้อยที่จะเกิดการวิวาท อันจะเป็นภัยต่อสันติสุขของบ้านเมืองของประเทศ

กระแสรับสั่งรัชกาลที่ ๔

เรื่องสุริยอุปราคา เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑
ต้นฉบับของกรมขุนวรจักรธรานุภาพ
หม่อมอนุวัตรวรพงศ์ สิงหนัท ในพระองค์เจ้าปรีดา
ให้หอพระสมุด ฯ เมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๓

มีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้จดหมายเหตุที่บังเกิดมี เมื่อเวลาสุริยุปราคาเป็นในวัน ๓ฯ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก ไว้ให้ท่านทั้งปวงทราบดังนี้ :-

ที่ค่ายหลวงหว้ากอ เป็นที่ทรงพระราชดำริว่าจะเป็นที่ควรจะเห็น เป็นกลางคราสสุริยุปราคาสิ้นดวง แล้วมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้ไปตั้งแต่งไว้เป็นที่ประทับนั้นมีกำหนด ลองติชูด ๙๙ องศา ๔๐ ลิบดา ๒๐ พิลิพ คิดมาแต่ที่ครูครินวิช เป็นทิศตะวันตกกรุงเทพ ฯ ไปเพียง ๔๙ ลิบดากับ ๔๐ พิลิพ เวลาผิดกันกับกรุงเทพ ฯ ๓ นาทีกับ ๑๖ วินาทีเศษเล็กน้อย มีลาติตุดซิปทุริเหนือ ๑๑ องศา ๔๑ ลิบดา ๔๐ พิลิพเป็นข้างใต้กรุงเทพ ฯ ลงไป ๒ องศา ๓ ลิบดา ๒๙ พิลิพ

ที่ค่ายหลวงหว้ากอ ทรงพยากรณ์ว่าจะจับทิศพายัพเวลา ๑๐ นาฬิกากับ ๖ นาทีแต่เที่ยงคืน แต่เกิดเมฆฝนดำมืดมิดปิดเสียหมดไม่เห็นเลยเมื่อแรกจับ อยู่มาจนเวลา ๑๐ นาฬิกากับ ๔๖ นาที เมฆจึ่งจางออกไปเห็นดวงพระอาทิตย์ไร ๆ แลดูพอรู้ว่าจับแล้วสักส่วนหนึ่ง ยังเหลือสักสองส่วนดวงพระอาทิตย์ เมื่อนั้นจึ่งได้ประโคมสรงมุรธาภิเษก ในระหว่างนั้นเมฆขาวดำปิดดวงพระอาทิตย์ เห็นบ้างในระหว่าง ๆ ไม่เห็นบ้าง คราสคือที่แหว่งไม่หันไปทิศไหน เดินตรงไปทีเดียว เมื่อเวลาสรงพระมุรธาภิเษกแล้วนาฬิกาได้ ๑๑ นาฬิกากับ ๕ นาทีแต่เที่ยงคืน จึ่งได้ทรงประเคนสำรับพระสงฆ์ รับสั่งว่ายังอีกกึ่งนาฬิกาจึงจะสิ้นดวง ให้รีบฉันเถิด คราสก็ตรงเข้าไปแต่ทิศพายัพ เหลือข้างทิศอาคเณย์ เมื่อเวลา ๑๑ นาฬิกากับ ๒๕ นาทีแดดไม่ร้อน แสงร้อนอ่อนมาก คนร้องกันว่าเหมือนเดือนหงาย ครั้นถึง ๓๐ นาที ดวงพระอาทิตย์เหลือน้อยถ้าจะคิดดวงพระอาทิตย์แบ่งสัก ๑๒ ส่วน จะเหลืออยู่ไม่ถึงส่วน ๑ เมื่อนั้นท้องฟ้าตรงดวงพระอาทิตย์ไปจนข้างตะวันตก เป็นต้นลมสว่างไม่มีเมฆเลยทีเดียว คนร้องว่าหมดแล้ว เห็นดาวแล้วอื้ออึงมาก แต่ที่จริงยังไม่หมด ไปหมดต่อ ๑๑ นาฬิกา ๓๖ นาที ๒๒ วินาที

เมื่อดวงพระอาทิตย์เหลือน้อย ดูในกล้องก็เห็นเป็นเส้นขอบโอบวงมืดอยู่ เพราะดูด้วยกล้องที่กำบังด้วยกระจกสี แต่ดูด้วยตาเปล่าวงขอบนั้นรัดกลมเข้ามาดูเหมือนดวงดาว แต่รัดเล็กเข้าไป

ทุกที่เหมือนตัวหิ่งห้อยแล้วจึงหายไป มีแต่สีขาวหลัวคล้ายเมฆขาวล้อมรอบวงดำอยู่ ครั้นดวงพระอาทิตย์ลับหายไป นาฬิกาคนถือดูก็ไม่เห็นมืดเหมือนกลางคืน ครั้นไปประมาณนาที ๑ ฤๅยังไรไม่แน่เพราะไม่เห็นนาฬิกา ในกล้องแลเห็นเป็นกิ่งงางอน ๆ ซ้อนไปข้างทิศตะวันออกของดวงดำที่ทับพระอาทิตย์อยู่ จมอยู่ในแสงขาวหลัว ๆ รอบดวงดำนั้น เมื่อส่องด้วยกล้องใหญ่ คล้าย ๆ กิ่งต้นทมฤๅการัง เขากวางปลายป้าน ๆ ไม่แหลม แต่ดูเห็นว่าเป็นของมีตัวแท้ จะเป็นรัศมีบันดาลนั้นหามิได้ ของก็ไม่ควรจะเห็นเพราะแสงขาวชักให้เห็นออกมา เหมือนกะแปะที่วางไว้ในถ้วยใหญ่คนอยู่ที่ข้างหนึ่งขอบถ้วยยังไม่เห็น แล้ว ครั้นน้ำเทลงในถ้วยถึงกะแปะไม่ลอยขึ้นไม่กระเทือนไป คนไม่ได้ชะเง้อขึ้นก็เห็นได้ด้วยกำลังเงาน้ำชัก ครั้นล่วงไปอีกสัก ๓ นาที จวนดวงพระอาทิตย์จะผุดออกข้างทิศพายัพ ก็เห็นเป็นเงาเช่นนั้นเคียงติดกันเป็นคู่ออกข้างทิศพายัพอีก ของเดิมก็ไม่หายไป ครั้นล่วงมาสัก ๕ นาทีเศษเห็นเป็นพื้นเลือยที่วงดำน้อย ๆ ข้างทิศประจิมค่อนหรดีในดวงดำนั้น ครั้นแล้วพระอาทิตย์ผุดออกมา มีรัศมีเป็นแสงสว่างเห็นนาฬิกาได้ ขณะนั้นนาฬิกาได้ ๑๑ นาฬิกากับ ๔๓ นาที ๗ วินาทีถูกต้องกับที่ทรงพยากรณ์ไว้ไม่คลาดเลย พ้นนั้นไปไม่ได้ทรงกำหนด เพราะแสงพระอาทิตย์กล้าหนักขึ้นทุกที ได้ทอดพระเนตรต่อเมื่อจวนจะหลุดคราส ก็คงอยู่ทิศอาคเณย์ จนหลุดบ่ายโมง ๑ กับ ๙ นาที เกินที่ทรงพยากรณ์ไปนาที ๑

การครั้งนี้ได้ทรงปฏิญญาการฉลองการบูชาแก่เทวดารักษาพระราชวังแลพระนคร แลเทวดาเจ้าป่า ขอให้ท้องฟ้าสว่างในระหว่างบาทนาฬิกาเดียว เทวดาอารักษ์ทั้งในกรุง ฯ นอกกรุง ฯ ดูเหมือนช่วยทำให้สำเร็จดังพระราชประสงค์ ควรขอบใจเทวดาที่พึ่งพระราชปฏิญญา ทำให้สมพระราชประสงค์เป็นอัศจรรย์ เทวดาได้เครื่องสังเวยลางคราวเล็กน้อยดอก ยังรับอาสาทำให้สำเร็จพระราชประสงค์ได้ เห็นด้วยในพระราชดำริ ก็ท่านผู้เป็นพระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายใน ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดตามยศถาบรรดาศักดิ์ แลพระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญเล่า ก็ได้รับนิตยภัตมากกว่าเทพยดานั้นอีก แต่ไม่มีใครคิดฉลองพระเดชพระคุณเอาใจใส่ให้ละเอียดกำหนดให้แน่ ให้สมพระราชประสงค์บ้างเลย

ที่กรุงเทพ ฯ ทรงคำนวณกะการแล้วเป็นแน่ ว่าเห็นจะจับทิศพายัพ เวลา ๑๐ นาฬิกากับ ๓ นาทีเศษ แล้วคราสจะค่อยเร่ไปทิศประจิม ทิศหรดี จนทิศทักษิณ จะจับมากที่สุดแหว่งข้างทิศทักษิณเหลือข้างทิศอุดร น้อยเป็นที่สุดดวงพระอาทิตย์แบ่ง ๑๒ ส่วน จะจับเสียสัก ๑๑ ส่วนเศษ จะเหลืออยู่สักส่วนหย่อน ๆ เมื่อเวลาตี ๑๑ นาฬิกากับ ๔๔ นาทีเป็นที่สุด แล้วคราสจะเร่แต่ทักษิณไปอาคเณย์ คายออกหลุดทิศอาคเณย์ เวลาบ่าย ๑ โมงกับ ๑๒ นาที การนี้เป็นแต่การทรงคำนวณไม่ได้เห็น แต่ที่จะเป็นก็คงจะไม่คลาดกำหนดนั้นนัก แต่ผู้อยู่รักษาพระนครรักษาพระราชวัง ใจสกปรก

เหม่นเหม่นักไม่ละการใจไพร่ ถึงพูดด้วยก็ไม่พอใจฟังไม่เอาใจใส่ พอใจ พูดถึง แต่เวลา จับว่า จับ โมง นั้นบาท นี้ ถูก ของ โหร นายนี้ นาย โน้นเท่านั้น แล้วก็มัว แต่จะ เอาเงินแจก ฤๅจะเอกเขนก ทำยศคุน ผู้ใหญ่ไต่สูงไม่เอาใจใส่การละเอียดถามใครก็ไม่ได้ความ

อนึ่งเมื่อแรกจับนั้น ถึงพอใจพูดกันว่าจับบาทนั้นโมงนั้นก็พูด โง่ ๆ เซอะ ๆ ด้วยเหตุสองประการ ประการหนึ่ง คือนาฬิกาก็ไม่ได้ตรวจตรา ตั้งวัดวา ด้วยเครื่อง มือแล้ว คำนวณ สอบสวนให้ถูกต้องกับเวลาพระอาทิตย์ เป็นแต่เห็นว่าสว่างแล้วก็ย่ำรุ่ง นับถือว่าเป็นต้นวัน ไม่ได้เหยียบชั้นคำนวณก่อนเวลาจับนั้นไม่ชอบกลเลย เป็น แต่ไว้ ให้หัวพัน แลไพร่ หลวง ชาวนาฬิกา สมมุติ ว่าเป็นผู้รู้แต่ชื่อ เป็นแต่ที่นับถือของพระสงฆ์แก่ ๆ ชาววัดมักพูดกัน พนักงานนาฬิกาหลวงนั้น เขาชื่อพันทิวาทิตย์ พันพินิตจันทรา เขาดูเวลาพระอาทิตย์ พระจันทร์ ทั้ง กลางวัน กลางคืน เขา ผลัดกัน ตื่นอยู่ไม่หลับ นับเม็ดในขันนาฬิกาว่ากี่บาทต่อกี่บาทไม่คลาดเลย ใครจะสู้เขาได้ นาฬิกาในพระราชวังแน่กว่าที่ไหน ๆ หมด พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๆ มักพูดกันอย่างนี้ ถึงพวกโหรนี้แต่ละนาย ๆ บวชแก่วัดมาหลาย ๆ ปี ใจหยาบคายโล้เล้เฉินเฉ่ย อย่างนี้ เหมือนกับชาววัดสำหรับจะมานั่งรับนั่งออ ชมยศคนที่อยากอวดยศ ทำปั้นปึ่งขึงโสไว้ตัวเป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่าเปล่า ๆ ไม่เอาใจใส่ในการเป็นวิสัยของความรู้วิทยา เป็นการละเอียดการประหลาด ควรเป็นที่สังเกตจดหมายเหตุไว้เป็นตัวอย่างสืบไปภายหน้า ก็เพราะนาฬิกาตั้งไม่แน่อย่างว่ามานี้

อย่างหนึ่ง เป็นที่ให้ผิดจากจริงอีกอย่างหนึ่งเพราะดูดวงพระอาทิตย์ด้วยการดูหยาบคายนัก คือตั้งขันน้ำลงดูบ้าง เอากระจกฉายดูบ้าง ป้องหน้าดูบ้าง เอากระจกเงาฤๅแว่นตา ลนควันไต้ควันเทียนดูบ้าง เครื่องมือหยาบคายสกปรกอย่างนี้ แรกจับแต่น้อยก็ไม่เห็น ได้มีพระบรมราชโองการทรงดำรัสยืนยันว่าแต่ครั้งหลังๆมามีผู้ดูสุริยุปราคาด้วยแว่นสำหรับวัดแดด มีกระจกเขียวกระจกแดงต่าง ๆ กัน กล้องส่องมีกระจกเขียวกระจกแดงเหลืองต่าง ๆ บังตาบ้าง เห็นว่าจับแล้วบอกแก่โหร ๆ ก็เอามือป้องหน้าดู เถียงว่ายังไม่จับช้าอยู่หลาย ๆ นาทีจึงยอมให้ประโคมว่าจับ ตั้งแต่นี้ไปการหยาบ ๆ ไพร่ ๆ สกปรกอย่างใจชาววัดคนมาแต่วัดเช่นนี้ ให้พวกโหรคิดเงือดงดเสีย จงเอาใจใส่การให้ละเอียดตามพนักงานของตัว อย่ารับเบี้ยหวัดเสียเปล่า ให้ลอกเอาจดหมายเหตุนี้ไว้สำหรับกรมสำหรับตัวสืบต่อไปทุกนายทุกคน

พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ

ท้าวสมศักดิ์ (เนย)

ท้าวโสภานิเวศ (ลิ้ม)

ท้าวอินทรสุริยา

ท้าวทรงกันดาล (ศรี)

ท้าวพิพัฒน์โภชา

ท้าวศรีสัตยานุรักษ์

ท้าวรักษามณเฑียร

เจ้าพระยายมราช (แก้ว)

พระยาสีหราชเดโชไชย (พิณ)

พระยาราชสุภาวดี (ปาน)

พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เฉย)

พระยาพิไชยสงคราม

พระยาราชสัมภาราภร

พระยาพระกฤษณรักษ์

พระยาราชวังสรรค์

พระยาประจักษ์วรวิไสย

พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ

พระยาจ่าแสนบดี (ชลิบ)

พระยาเวียงใน

พระยาไพบูลย์สมบัติ (เอี่ยม)

พระยาภักดีสงคราม

พระยาเทพมณเฑียร

พระวิชิตมนตรี

พระมหาบุรีรมย์

พระกัลยาภักดี

จมื่นมหาดเล็ก

พระพิไชยสรเดช

พระชนะรณชิต

พระศรียศประเทศมนตรี

พระพิเดชสงคราม

พระพิพากษานานาประเทศ

พระศรีเสนา

หลวงพิพิธมณเฑียร

หลวงนังคัลกิจบรรหาร

หลวงประชาฤทธิฦาไชย

หลวงวิสูตรสมบัติ

ขุนอักษรสมบัติ เสมียนตรา

ขุนธนศักดิ์

สมิงสิทธิราชา

ขุนรุดอักษร เสมียนตรา

นายหัศบำเรอ (ชา)

รายนามข้างบนนี้ ในต้นฉบับที่ได้มาหาปรากฏว่า เกี่ยวข้องแก่เรื่องที่ประกาศอย่างไรไม่ สันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นผู้ที่ได้มาคัดเอาจดหมายเหตุไปตามกระแสรับสั่ง ผู้เป็นต้นรับสั่งจึงจดนามลงไว้

จดหมายเหตุ

เรื่อง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวร

บานแพนกเดิม

วันพฤหัสบดี เดือน สาม แรม สิบ สองค่ำ จุลศักราช พัน สองร้อย สามสิบสาม ปีมะแม ตรีศก ข้าพระพุทธเจ้า พระยาราชสุภาวดี ศรีสัจเทพนารายณ์ สมุหมาตยาธิบดี ศรีสุเรนทราเมศวร พระสุรัสวดีกลาง ได้เรียบเรียงเรื่องราวในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่วันทรงพระประชวร จนถึงวันสวรรคต กาลก็ล่วงนานมาจะถึงสี่ปีแล้ว แต่ก่อนก็ได้ตั้งใจว่า จะเรียงไว้เป็นจดหมายเหตุ แล้วจะให้เจ้าคุณเสาสนโสภณแต่งเป็นคำเทศน์ ไว้สำหรับเมื่อทำบุญฉลองพระเดชพระคุณในเพ็ญเดือนสิบเอ็ดก็ยังหาได้เรียบเรียงขึ้นไว้ไม่ บัดนี้กาลก็ล่วงมานาน ที่ได้เห็นและจำไว้ได้เกือบจะพ้นเพื่อน จะแต่งไปก็จะขาด ๆ เหลือ ๆ พลั้งพลาดบ้าง ครั้นจะไปอาศัยจดหมายเหตุในกรมพระอาลักษณ์ ก็จะได้แต่ความข้างหน้า ความข้างในไม่มีผู้ใดจะจำได้ ด้วยไม่ได้ยิน ไม่ได้เห็นผู้ที่ได้ยินได้ เห็นจำได้ มีน้อยตัว ด้วยความดี วิเศษ เป็นอัศจรรย์ที่พระองค์รักษาพระสติดับทุกขเวทนา ในพระสรีรร่างกาย มิได้ปล่อยให้กระสับ กระส่าย กระวน กระวายไป ตั้งแต่ ทรงพระ ประชวรจนสวรรคต พระองค์ทรงปรารถนาไว้ประการใด ก็ได้ดังพระราชประสงค์ทุกประการ ความอันนี้จะไม่ เรียบเรียงลงไว้ ก็จะศูนย์ไป

ชนภายหน้าและข้าทูลละออง ๆ ที่สวามิภักดิ์ ก็จะไม่ได้ยินได้รู้ อนึ่ง แต่ก่อน พระองค์ ก็ได้ ทรง เที่ยว เสาะ แสวงหา ทาง ศาสนาที่เป็น สัมมาปฏิบัติ พระองค์ก็ได้เลือกจัดคัดมาฝึกหัดเล่าเรียนศึกษาทุก ๆ ศาสนา มี ยะโฮวา และ เยซู มะหะหมัด เป็นต้น พระองค์ก็ได้ทรงเลือกสรรหาศาสนาไหนจะดีจะเป็นที่ดับทุกข์ได้ในภพนี้และภพหน้า พระองค์ได้ทรงศึกษาเสาะแสวงหาในพวกบาดหลวง และฝรั่งอังกฤษ ก็ไม่ได้มีวิเศษเลยทุกศาสนา พบแต่เรื่องศาสนาที่ .... บังคับเกณฑ์กันให้เชื่อให้นับถือ ไม่ได้มีวิเศษสิ่งใดในศาสนานั้น ๆ ได้แต่วิชาและภาษาต่าง ๆ มาไว้เป็นเครื่องประดับคดีโลกเท่านั้น คดีธรรมที่จะเป็นเครื่องดับทุกขเวทนาในเวลาใกล้จะตาย ในศาสนาอื่นมิได้พบปะเลย พระองค์จึงได้ทรงยกย่องว่าศาสนาพระสมณโคดมวิเศษประเสริฐกว่าศาสนาที่มีในโลกนี้ พระองค์จึงทรงพระอุตสาหะพาก-เพียรฝึกหัดชำนิชำนาญในการพระพุทธศาสนาได้แล้ว จึงได้ยกย่องขึ้นเป็นพวกธรรมยุติกนิกายพวกหนึ่ง ลัทธิทางศาสนาของพระองค์ก็ได้แผ่สร้านกว้างขวางออกไปเป็นอันมาก ชนทั้งหลายที่ได้ยินได้ฟังก็ยินดีนับถือฝึกหัดตามเสด็จเป็นอันมาก เมื่อพระองค์เสด็จกลับเข้ามาว่าราชการแผ่นดิน ก็เพื่อจะให้การศาสนามีกำลังขึ้น คนทั้งหลายที่ไม่รู้การในพระอัธยาศัย ก็จะสำคัญใจว่าพระองค์จะมีเบื่อหน่ายในการศาสนาเสียแล้วหรือ จึงได้ละทิ้งลัทธิอันนั้นเสีย แต่ที่จริงนั้นพระองค์มิได้ มีความเบื่อหน่ายเลย ตั้งแต่ได้ เสวยสิริราชสมบัติมาได้ทรงบำเพ็ญทานการพระราชกุศลก็ใหญ่ยิ่งกว่าสิ่งอื่น เหตุไรเล่า

เพราะเป็นของที่พระองค์ได้ทรงประพฤติปฏิบัติมาช้านานแล้ว เป็นหนทางวิเศษ เมื่อพระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่นั้น พระองค์ก็ได้สั่งสอนชนทั้งหลายให้รู้ทางหัดใจไว้เมื่อเข้าช่องแคบ คือเวลาจะใกล้ตาย หรือทุกข์ภัยสิ่งใดมีมา สิ้นปัญญาเข้าแล้วก็จะได้เอาไว้สำหรับเป็นเครื่องดับทุกข์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ความที่พระองค์ได้ทรงเผื่อแผ่ไว้แก่สมณพราหมณาจารย์ ข้าราชการใหญ่น้อย และอาณาประชาราษฎรด้วยทางคดีโลกก็ดี ทางคดีธรรมก็ดี ด้วยสวรรคสมบัติก็ดี โลกียสมบัติก็ดี ที่สุดจนแผ่เมตตาจิตทั่วถึงกันไปไม่ว่าไพร่กระฎุมพี ผู้ดีเข็ญใจ สุดแต่ความปรารถนาของคนทั้งหลายปรารถนาดีก็พระราชทานดีให้ ปรารถนาชั่วก็พระราชทานชั่วให้ จนชุบเลี้ยงข้าราชการก็หาได้ทรงคิดว่าเป็นข้ากับเจ้า เป็นเขาเป็นเราเลี้ยงข้าราชการเหมือนอย่างบิดาเลี้ยงบุตร ผู้ใดทำผิดก็ลงโทษตามผิด ผู้ใดทำชอบก็โปรดพระราชทานตามชอบ ได้ทรงผ่อนสั้นผ่อนยาวแก่คนทั้งหลายทุกประการ ชนทั้งหลายจึงได้นิยมยินดีนับถือรักใคร่ในพระองค์เป็นอันมาก ครั้นพระองค์สวรรคตล่วงลับไปแล้ว ชนทั้งหลายมีความนับถือ ปรารถนาจะใคร่สดับตรับฟังอิทธิปาฏิหาริย์ของพระองค์ตั้งแต่ทรงพระประชวรจนสวรรคต อยากจะใคร่ได้ยินได้ฟัง ครั้นจะไม่เรียบเรียงเรื่องราวลงไว้ ความดีวิเศษของพระองค์ก็จะเสื่อมศูนย์ไป ครั้นจะเรียบเรียงลงไว้เล่า เกลือกจะมีความผิดด้วยเกี่ยวในการแผ่นดิน จะทำฉันใดดี จะเรียบเรียงไปตามพระกระแสที่รับสั่งไว้อย่างไร จะเรียบเรียงตามไปอย่างนั้น ก็เกลือกจะ

เหลือเกินที่คำหนักคำเบา และคำสูงคำต่ำ ครั้นจะเรียงไปพอสมควรตามกระบวนราชการ ต้องตัดถ้อยตัดความ ยาวบั่นสั้นต่อ ขาดถ้อยขาดความอยู่ฉะนี้ ต้องขอรับพระราชทานโทษ ได้โปรดพระราชทานอภัยให้แก่ข้าพระพุทธเจ้า ผู้จะได้เรียบเรียงร้อยกรองความที่จริงตามพระกระแสพระราชดำริอย่างไร ก็จะต้องเรียบเรียงลงไว้ให้แน่นอน ไว้สำหรับเป็นเครื่องประดับปัญญาชนทั้งหลายต่อไปภายหน้าว่าพระองค์เป็นผู้สัมมาปฏิบัติ จะได้เป็นที่กระทำสักการบูชาต่อไปภายหน้า

จดหมายเหตุ

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวร

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรตั้งแต่ ณ วันพุธ เดือนสิบ ขึ้นเก้าค่ำ จุลศักราชพันสองร้อยสามสิบ ปีมะโรง สัมฤทธิศก ทรงพระประชวรเป็นไข้ พระองค์สะบัดร้อนสะท้านหนาวเป็นคราว ๆ พระเสโทซึมซาบออกมากกว่าที่เคยทรงพระประชวรไข้แต่ก่อน ๆ เสวยพระโอสถข้างที่ตามเคย พระอาการก็หาถอยไม่ ไม่ได้เสด็จออกว่าราชการ ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือนสิบ ขึ้นสิบสามค่ำ เวลาทุ่มเศษ ทรงจับสั่นไปจนถึงเวลาสองยามเศษ ครั้นสร่างจับแล้วรับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ กับพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเข้าไปเฝ้าในที่ทรงพระประชวร จึงรับสั่งให้ประชุมหมอหลวงที่มีชื่อประกอบพระโอสถถวาย กรมขุนวรจักรธรานุภาพก็รับพระบรมราชโองการออกมา สั่งให้หลวงทิพจักษุ ประกอบพระโอสถเข้าไปตั้งถวาย

ณ วันพุธ เดือนสิบ แรมแปดค่ำ เรือกลไฟเจ้าพระยาเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เวลาบ่ายสี่โมงเศษ โปรดเกล้า ฯ ให้ขุนศรี สยามกิจเข้ามาแต่เมืองสิงคโปร์ จะทรงเลื่อนที่ขุนศรีสยามกิจให้เป็นหลวงศรี

สยามกิจ ไว้ซ์กงซุลสยามเมืองสิงคโปร์ โปรดให้เข้าไปรับสัญญาบัตรต่อพระหัตถ์ในที่ทรงพระประชวร แต่สัญญาบัตรนั้นให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุณากรรณประทับพระราชลัญจกรแทน ด้วยทรงพระกำลังน้อย ดำรงพระองค์ไม่ค่อยจะได้ แต่ทรงพระอุตสาหะเซ็นพระนามให้เป็นสำคัญ แล้วรับสั่งให้หลวงศรีสยามกิจไว้ซ์กงซุลกลับไปเมืองสิงคโปร์ด้วยเรือเจ้าพระยา

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือนสิบ แรมสิบสามค่ำ เวลาเช้าสามโมงเศษเป็นวันประชุมถือน้ำ พระบรมราชวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดีข้าราชการ ที่เป็น ผู้ใหญ่ พร้อม กันรับ พระราชทาน น้ำพระพิพัฒน์ สัตยาบนพระที่นั่งอนันตสมาคม แต่ข้าราชการผู้น้อย รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเข้ามาถวายบังคมพร้อมกันในพระที่นั่งอนันตสมาคม

ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม จึงว่ากับพระบรมราชวงศานุวงศ์ว่า พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรมากดังนี้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสผู้ใหญ่ ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรจะประมาทนิ่งเพิกเฉยเสีย ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงมีพระประศาสน์สั่งให้ล้อมวง ตั้งกองป้องกันพิทักษ์รักษาพระบรมมหาราชวังและที่ตำหนักสวนกุหลาบ มิให้ผู้ใดที่มิควรกับตำแหน่งของตัวเข้าไปเป็นอันขาด จึงสั่งให้พระยาสีหราชฤทธิไกรท้ายน้ำ และเจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจนอกซ้ายขวา ทหารอย่างยุโรปประจำซองล้อมวง และข้าราชการที่มี

ตำแหน่งก็ให้ไปรักษาอยู่ทุกแห่งทุกตำบล

ณ วันอังคาร เดือนสิบ แรมสิบสี่ค่ำ เวลาเช้าสี่โมงเศษ พระอาการมากขึ้น ให้ทรงเชือมกระหายน้ำ พระกระยาเสวยก็ถอยลง พระอาการแปรไปทางอุจจาระธาตุ พระบรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดีปรึกษาพร้อมกันว่า หลวงทิพจักษุ ถวาย พระโอสถ มากหลายวันแล้ว พระอาการหาคลายไม่ จึงให้ประชุมหมอหลวงว่าผู้ใดจะรับฉลองพระเดชพระคุณได้ หมอทั้งปวงก็นิ่งอยู่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท จึงรับเข้าถวายพระโอสถฉลองพระเดชพระคุณ ตั้งพระโอสถถวายหลายเวลา พระอาการก็ยังไม่ถอย

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือนสิบเอ็ด ขึ้นห้าค่ำ เวลาย่ำเที่ยงแล้วไปพระบังคนตกเป็นพระโลหิตลิ่มเหลวบ้าง พระอาการกำเริบมากขึ้น จึงรับสั่งให้หาพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระประเสริฐศาสตร์ดำรง เข้าไปเฝ้าในที่ จึงรับสั่งว่า พระโรคมากอยู่แล้ว ถ้าเห็นพระอาการเหลือมือ เหลือกำลังปัญญาแพทย์ ก็ให้กราบบังคมทูลแต่โดยจริง อย่าให้ปิดบังไว้ ก็จะได้ทรงทอดพระธุระเสียว่ารักษาไม่หายแล้ว แล้วรับสั่งแก่พระประเสริฐศาสตร์ดำรงว่าจะรักษาได้หรือไม่ได้ พระประเสริฐศาสตร์ดำรงกราบทูลพระกรุณาว่า จะรับฉลองพระเดชพระคุณสักสี่ห้าเวลา จึงโปรดให้พระประเสริฐศาสตร์ดำรงเข้าถวายพระโอสถต่อไป ครั้นเวลาค่ำประมาณทุ่มเศษไปพระบังคนครั้งไรก็มีพระโลหิตเจืออยู่ทุก ๆ ครั้ง ก็รับสั่งว่า

พระโรคครั้งนี้เห็นจะไม่หาย

ครั้น ณ วันอังคาร เดือนสิบเอ็ด ขึ้นหกค่ำ รับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เข้าไปเฝ้าในที่ทรงพระประชวร จึงมีพระราชดำรัสราชานุญาตสรรพกิจการพระนครมอบให้ปรึกษากัน อย่าให้ราษฎรได้ความเดือดร้อน รุ่งขึ้น ณ วันพุธเดือนสิบเอ็ด ขึ้นเจ็ดค่ำ พระราชทานพระราชหัตถเลขา ให้พระองค์เจ้าโสมาวดีศรีรัตนราชธิดา เชิญเอามายังพระที่นั่งอนันตสมาคมพระราชทานให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวง กรมขุนและท่านเสนาบดีอ่าน ความในพระราชหัตถเลขามีว่า พระราชดำริทรงเห็นว่า ซึ่งจะสืบพระราชสุริยวงศ์ต่อไปภายหน้า พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ ก็ได้ ให้ปรึกษากันจงพร้อม แล้วแต่จะเห็นท่านผู้ใดที่มีปรีชาควรจะรักษาแผ่นดินได้

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ เวลาย่ำรุ่งแล้วมีพระบรมราชโองการให้หาพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเข้าไปเฝ้า จึงรับสั่งว่า ทรงพระประชวรครั้งนี้เห็นจะเหลือมือหมอหลวงแล้ว ถ้าเพลี่ยงพล้ำลง ท่านผู้มีความสวามิภักดิ์และข้าหลวงเดิมก็จะเสียใจว่ารักษาพยาบาลไม่เต็มมือ จึงพระราชทานพระบรมราชวโรกาสอนุญาตให้ว่า ผู้ใดมีหมอมียาก็ให้ถวายเถิด ขณะนั้นพระราไชศวรรยาธิบดี เจ้ากรมพระคลังในซ้าย ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิม รับฉลองพระเดชพระคุณประกอบ พระโอสถไพลกับเกลือ เจือด้วยเวทมนต์ ถวาย

ครั้นเสวยแล้วพระอาการก็เส้มอคงอยู่มิได้ลดน้อยถอยลงไป ก็ทอดพระอาลัยในพระสรีรร่างกาย แล้วก็ทรงพระอุตสาหะแกล้งขึ้นพระทัยเสวยพระกระยาหารต่าง ๆ จะเสวยได้มากน้อยเท่าใด ก็รับสั่งให้ออกมาบอกกับขุนนาง จะได้ดีใจว่าเสวยพระกระยาหารได้ ครั้นเวลาค่ำทุ่มเศษ จึงรับสั่งให้หาพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภขึ้นไปเฝ้าบนพระที่ แล้วรับสั่งว่าตัวเจ้ากับข้าก็ใช่เนื้อไข แต่ได้เลี้ยงดูมาแต่เด็กรักเหมือนลูก ครั้งนี้เจ้ากับข้าจะแยกกันอยู่แยกกันไป ตัวเจ้าแต่ก่อนรักษาตัวไม่ดีให้เป็นที่รังเกียจผู้หลักผู้ใหญ่ ต่อไปภายหน้าไม่มีข้าแล้ว แต่ทำอย่างนี้จะรักษาตัวไปไม่ได้ ให้กลับใจรักษาตัวเสียใหม่ จะทำการสิ่งใดให้เอาเสียงผู้ใหญ่เป็นที่ตั้งจึงจะดี เจ้าอย่าถือตัวว่ามั่งมีศรีสุข ข้าจะลำเลิกเจ้า เหมือนกับสมเด็จพระศรีสุริเยนทรลำเลิกข้ากับหาบน ว่าลูกเต้าได้ทรัพย์สินเงินทองก็เพราะบิดามารดาไม่ใช่หรือ การต่อไปข้างหน้าไม่มีตัวข้าแล้ว เจ้าอุตส่าห์รักษาตัวให้จงดี พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภกราบถวายบังคมแล้วกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้า รับราชการ ฉลองพระเดชพระคุณมา แต่อายุ ๑๓ ปี ก็มิได้มีความชอใหญ่ให้เคืองใต้ฝ่าละออง ฯ แต่ครั้งนี้มีผู้กล่าวว่าข้าพระพุทธเจ้าคบคิดกับจีนตั้มฝิ่นเถื่อนขาย ความเรื่องนี้ยังหาได้พิจารณาไม่ ก็เป็นที่ขุ่นเคืองใต้ฝ่าละออง ฯ มาช้านาน การก็เป็นที่สุดลงในครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจะขอทำสัตย์สาบานถวายจำเพาะพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆเจ้า ถ้าข้าพระพุทธเจ้าคบคิดกับเจ๊กตั้มฝิ่นเถื่อนขายฝิ่นเถื่อน เป็นตัวเหยจริงดุจกล่าวแล้ว

ให้พฤกษเทวดา อารักขเทวดา อากาศเทวดา พระเสื้อเมือง พระทรงเมือง และเทวดาที่รักษาพระมหาเศวตฉัตร จงบันดาลสังหารผลาญชีวิตข้าพระพุทธเจ้าให้ตายในสามวันเจ็ดวัน อย่าให้ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไปอีกเลย จึงรับสั่งตอบว่า ข้ารู้ดอกน่าเจ้าจะดีอย่างไรจะชั่วอย่างไร ข้าเลี้ยงเจ้ามาแต่เล็กแต่น้อย ข้าเห็นเป็นภัยแก่ตัวเจ้า ข้าช่วยรักษาภัยให้เจ้าดอก ที่ข้าสอนเจ้าเมื่อตะกี้ไม่ใช่หรือ แล้วจึงรับสั่งว่า เมื่อเจ้าไปเมืองลอนดอน เมื่อกลับเข้ามาได้ทำดาบมาให้ข้าเล่มหนึ่งราคาห้าสิบชั่ง ข้าจะไม่มีตัวอยู่รักษาของเจ้าแล้ว ข้าขอคืนดาบอันนี้ให้แก่เจ้าเอาไปรักษาไว้ ถ้าท่านพระองค์ใดมาเป็นเจ้า เจ้าจะได้เอาดาบเล่มนี้ถวายท่าน ท่านจะได้ชุบเลี้ยงเจ้าต่อไป

ณ วันอังคาร เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบสามค่ำ เวลาเช้าสี่โมงเศษมีพระบรมราชโองการว่า ให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภไปกราบไหว้ว่าข้าให้เรียนคุณศรีสุริยวงศ์ ข้าเป็นคนลูกมากรากดก แล้วลูกก็ยังเล็กเด็กอยู่ ไหน ๆ คุณศรีสุริยวงศ์ก็ได้อุปถัมภ์บำรุงข้ามา ถ้าข้าไม่มีตัวแล้ว ขอให้ คุณศรีสุริยวงศ์ อุปถัมภ์ บำรุง ลูกข้า เหมือนอย่างตัวข้า ขออย่าให้มีภัยอันตรายเป็นที่กีดขวางด้วยการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ถ้าโทษตัวเหียแล้ว ก็ตามแต่การจะเป็นไป ถ้าไม่ถึงตัวเหียแล้วก็อย่าให้ต้องเป็นไปเลย จงออกไป กราบเรียน เดี๋ยวนี้ในเวลานี้ พระองค์เจ้า อุณากรรณ เฝ้าอยู่ ที่นี่ด้วย ก็ตาม มากับ

พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ๆ ก็กราบเรียนตามพระกระแสรับสั่งทุกประการ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ได้ฟังพระกระแสแล้ว จึงปรึกษากันกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทว่า ที่คิดจัดแจงการไว้แล้วนั้น จะต้องกราบทูลเสียให้ทรงทราบ ถ้าไม่กราบทูลให้ทรงทราบก็จะวุ่นวายพระทัยไป พระอาการไข้ก็จะกำเริบมากขึ้น จึงมีบัญชาสั่งแก่พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ให้นำข้อความขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบใต้ฝ่าละออง ๆ ว่าได้ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่าครั้งนี้พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร พระอาการก็มาก สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรประมาทนิ่งเพิกเฉยเสีย ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้สั่งให้ล้อมวงตั้งกองป้องกันรักษาพระบรมมหาราชวังและที่พระตำหนักสวนกุหลาบ ได้สั่งให้พระยาฤทธิ-ไกร และพนักงานกรมพระตำรวจนอกซ้ายขวา ทหารอย่างยุโรปประจำซองล้อมวง และข้าราชการที่มีตำแหน่งก็ให้ไปรักษาอยู่ทุกแห่งทุกหน้าที่ ให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภกราบทูลฉลองชี้แจงถวายให้ทรงทราบใต้ฝ่าละออง ๆ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภก็เข้าไปกราบทูลตามพระประศาสน์สั่งทุกประการ พอสิ้นข้อความได้ทรงทราบ ดูพระกิริยาและพระอาการกะปรี้กะเปร่าแข็งแรงขึ้น จึงรับสั่งว่า แม่หนูโสมจ๋า ขอน้ำให้พ่อกินที เสวยน้ำแล้วก็ยังหาได้รับสั่งประการใดไม่ ทรงนิ่งอยู่ ดูพระอาการเหมือนหนึ่งว่าจะทรงตรองประมาณครู่หนึ่ง จึงรับสั่งว่าให้ไปกราบเรียนเสียใหม่ ไม่ว่าอย่างนั้น

ดอกน่า มิใช่จะให้ไปเรียน ฝากฝังให้ลูกเต้าได้ราชสมบัติ เป็นเจ้าแผ่นดิน ให้ไปฝากให้ช่วยบำรุง รักษาตามธรรมเนียม ทีบิดาสงเคราะห์แก่บุตรดอก ด้วยว่าลูกเต้าเล่าก็ยังเด็กเล็กอยู่ จะเป็นเจ้าแผ่นดินแผ่นทรายอย่างไรได้ ธรรมดาเด็กจะแบกจะยกของที่หนักที่ใหญ่เกินกำลัง จะแบกจะยกไปได้แล้วแลหรือ เกลือกจะมีภัยไปภายหน้า ให้ออกไปกราบเรียนเสียใหม่ในเดี๋ยวนี้ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภก็ออกมากราบเรียนตามพระกระแสรับสั่งทุกประการ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมก็ถอนใจใหญ่นิ่งอยู่ หาได้ว่าขานประการใดไม่ พระยาบุรุษ ฯ ก็กลับเข้าไปเฝ้า แล้วรับสั่งถามว่ากราบเรียนท่านแล้วหรือ ท่านว่ากระไร พระยาบุรุษ ฯ กราบทูลพระกรุณาว่า ท่านหาได้ว่าประการใดไม่ เป็นแต่ท่านถอนใจใหญ่แล้วนิ่งอยู่ จึงรับสั่งถามต่อไปว่า ท่านได้จัดแจงการไว้ดังนี้แน่แล้วหรือ พระยาบุรุษ ฯ กราบทูลพระกรุณาว่า ท่านได้จัดแจงการไว้ดังกราบทูลพระกรุณาหลายเวลาแล้ว แล้วจึงมีพระบรมราชโองการสั่งให้เจ้าพนักงาน เอาพระหีบสำหรับทรงพระราชหัตถเลขา ทำด้วยงากรอบทองคำ มีเครื่องสำหรับเขียนหนังสือ ทำด้วยทองคำพร้อมทุกสิ่ง ประดับล้วนแล้วไปด้วยเพชรทับทิมมรกตราคาสองร้อยชั่งเศษ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม กับเงินด้วยพันชั่ง

ครั้น ณ วันพุธเดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบสี่ค่ำ เวลาเช้าสี่โมง มีพระบรมราชโองการให้พระยาบุรุษ ฯ ออกไปเชิญท่าน พระยาสุรวงศ์

วัยวัฒน์เข้าไปเฝ้าพร้อมด้วยพระยาบุรุษ ๆ จึงรับสั่งเรียกท่านพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ให้ขึ้นไปเฝ้าบน พระแท่นเคียง พระองค์ ที่ทรงพระประชวร แล้วจึงรับสั่งถามว่า อาการพ่อใหญ่เดี๋ยวนี้เป็นอย่างไร พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์จึงกราบทูลพระกรุณาว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระอาการคลายขึ้นมากแล้ว จึงรับสั่งว่า พระยาสุรวงศ์ วัยวัฒน์เป็นคนมีความชอบในราชการ แผ่นดินมา ก็ยังหาได้ เลื่อนยศถานาศักดิ์ให้ไม่ ข้าได้สั่งให้เขาเอาดาบไปให้ เจ้าได้ดาบแล้วหรือยัง พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ กราบบังคมทูลพระกรุณา ว่ายังมิได้ รับพระราชทาน จึงรับสั่งว่าแม่หนูโสมไปสั่งให้พนักงานให้เอาดาบไปให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์เสียซิ แล้วจึงรับสั่งถามว่าการแผ่นดินเดี๋ยวนี้จัดแจงกันอย่างไร พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบทูลพระกรุณาว่า บิดากระหม่อมฉันเห็นว่าพระอาการทรงพระประชวรมาก ได้ปรึกษาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่พร้อมกัน เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ควรจะรับสิริราชสมบัติต่อไป จะได้ทำนุบำรุง พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยต่อไปภายหน้า เห็นด้วยเกล้า ๆ ดังนี้ บิดากระหม่อมฉันจึงได้จัดการ สั่งให้ เจ้าพนักงานล้อมวงที่ ตำหนักสวนกุหลาบมาหลายเวลาแล้ว จึงรับสั่งว่าจะไม่ได้ ลูกข้า ยังเป็นเด็กเล็กอยู่ จะว่าการแผ่นดินแผ่นทรายอย่างไรได้ จะทำการไปไม่ตลอดนั้นซิ

มีคำสอดเข้ามาว่า ทำไมจึงไม่ดีพระทัย รับสั่งว่าไม่ได้เล่า

เพราะทรงเห็นว่ายังไม่มั่นพระทัย กลัวการจะไม่แน่

จึงรับสั่งต่อไปว่า เจ้านายที่เป็นผู้ใหญ่ผู้น้อยที่มีสติปัญญาก็มีอยู่เป็นอันมาก ให้เลือกเอาเถิด ลูกข้ายังเด็กอยู่ อย่าให้มีภัยแก่ลูกข้าเลย พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ขึ้นรับสิริราชสมบัติ กลัวจะมีเหตุไปข้างหน้า ด้วยนานาประเทศได้นิยมนับถือมาช้านาน ประการหนึ่งเอมปเรอฝรั่งเศสก็ผูกไมตรี ถวายพระราชสาส์นและพระแสงองค์ใหญ่องค์เล็กเข้ามาผูกพันเป็นชั้น ๆ ไว้แล้ว จะไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป การภายหน้าก็จะไม่เป็นปรกติเรียบร้อยได้ อนึ่ง ทุกวันนี้พระนามก็โด่งดังปรากฏอยู่ในประเทศยุโรป เป็นที่นับถือ คิดเห็นด้วยเกล้า ๆ ดังนี้

รับสั่งว่าอย่างนั้นก็ตามใจเจ้าเถิดซี ข้าจะขอชี้แจงการเก่าแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ๆ ทรงพระประชวรจวนจะสิ้นแผ่นดิน ครั้งนั้นปู่ของเจ้าก็ยังอยู่ พระนั่งเกล้า ๆ ก็มิได้รับสั่งให้หาปู่ของเจ้าเข้าไปเฝ้าฝากฝังสั่งเสียด้วยการแผ่นดิน ท่านก็หาแต่พ่อเจ้าเข้าไปเฝ้าฝากฝังสั่งเสียด้วยการแผ่นดิน ครั้งนี้ข้าก็เอาแบบเหมือนอย่างกาลครั้งโน้น ข้าก็หาได้สั่งเสียกับพ่อเจ้าไม่ ข้าจะขอฝากการแผ่นดินแก่เจ้า เมื่อเจ้าจะขัดขวางอย่างไร เจ้าจงไปปรึกษากับพ่อเจ้าเอาเองเถิด ไหน ๆ ลูกข้าก็ได้เป็นลูกเขยเจ้าแล้ว ข้าขอฝากลูกข้ากับเจ้าด้วย การที่เจ้าคิดนี้ข้าก็มีความยินดีแล้ว แต่ช่วยกันรักษาไว้ให้ดีอย่าให้มีเหตุการณ์ขึ้นได้ การเปลี่ยนแผ่นดินใหม่มักเกิดรบราฆ่าฟันกัน

อย่าให้เป็นเช่นอย่างพระเสนหามนตรี ถ้าเกิดขึ้นดังนั้นก็จะอายเขา พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า กระหม่อมฉันจะไปคิดกันกับบิดารับฉลอง พระเดช พระคุณ จะมิให้มีเหตุการณ์ให้เคืองใต้ฝ่าละออง ฯ ขึ้นได้ จึงรับสั่งว่าข้าได้ให้เงินกับพ่อเจ้าไว้พันชั่ง ให้ไปปรึกษาหารือกัน ควรจะใช้ในการล้อมวงกงกำบ้างอย่างไรก็ตามเถิด ให้เจ้ารักลูกข้าที่เป็นลูกเขยเจ้าให้มาก ๆ เรือไฟของเจ้าลำหนึ่งเจ้าว่าจะขาย ข้าจะซื้อเอา แต่ไม่ให้เอาเป็นเรือแผ่นดิน ให้เป็นเรือส่วนกลางในลูกข้า เมื่อมีธุระไปทางไหนจะได้ใช้ทั่ว ๆ กัน ให้ไปเอาเงินที่ยายศรี แล้วรับสั่งว่าแม่หนูใหญ่จ๋า เอาเงินมาให้พระยาสุรวงศ์ค่าเรือไฟ แล้วให้พระยาสุรวงศ์ไปคิดกันกับแม่หนูใหญ่เถิด

พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบถวายบังคมออกมาแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ แก่เจ้าพนักงานภูษามาลา ให้ไปเชิญหีบพระเครื่องออกมาแล้ว ครั้นรุ่งขึ้นวันสิบสี่ค่ำเวลาเช้า สามโมงเศษรับสั่งให้พระองค์เจ้าโสมาวดีกับเจ้าพนักงาน ภูษา มาลา เชิญหีบ พระเครื่องมา จัดพระ ธำมรงค์กับพระประคำ เครื่อง แต่ครั้งพระบาท สมเด็จ พระพุทธ ยอดฟ้า จุฬาโลก พระประคำสายนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ จะพระราชทานกรมหมื่นอุดมรัตนราษี บังเอิญให้เจ้าพนักงานหยิบผิดไปหาใช่องค์นี้ไม่ แล้วโปรดให้ พระ องค์ เจ้าโสมา วดี กับ เจ้า พนัก งาน เอา พระ ธำมรงค์ พระประคำไปมอบให้ ท่านเจ้าพระยา ศรีสุริยวงศ์ ๆ ได้นำพระ ธำมรงค์ พระประคำไปถวายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรม

ขุนพินิตประชานาถ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ ครั้นเวลาค่ำสองทุ่มเศษ รับสั่งให้พระองค์เจ้าโสมาวดีเชิญพระธำมรงค์เพชรใหญ่ราคาร้อยชั่งมาถวายทรงรับ พระธำมรงค์แล้วยก พระหัตถ์ ประสาน ขึ้นเหนือพระนลาต ทรงอธิษฐานบริจาคบูชาพระพุทธบุศยรัตนจักรพรรดิพิมลมณีมัย แล้วก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้พระศรีสุนทรโวหาร จดหมายรายสิ่งของ พระราชทาน เจ้านาย จะได้เอา เก็บรักษาไว้ เป็นเครื่อง ระลึกตามคุณวิชาของท่านนั้น ๆ สมเด็จ พระเจ้า น้องยาเธอ เจ้าฟ้า มหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ได้พระราชทานตลับทองคำลงยา ใส่ทองคำบางตะพาน หนักห้าตำลึง สำหรับลงยันต์ด้วยพระดินสอเพชร กับนาฬิกาใหญ่เที่ยงอย่างดีซุ้มหนึ่ง มีเข็มดูวันเดือนปีทุ่มโมง กับพระประทุมทำด้วยศิลาองค์หนึ่ง กรมขุนวรจักรธรานุภาพได้พระราชทานนาฬิกาใหญ่ มีแก้วเลียมครอบ มีเข็มดูวันเดือนปีทุ่มโมงพร้อม มีปรอทดูร้อนดูหนาว แต่นาฬิกาตั้งอยู่ในพระที่นั่งอนันตสมาคม มีขลุ่ยประโคม โปรดเกล้า ฯ ให้ถวายพระแก้วมรกตไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระเจ้าลูกยาเธอที่ยังไม่มีวัง โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินองค์ละ ๓๐ ชั่งทุกพระองค์ สำหรับจะได้ทำวัง

วันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบห้าค่ำ เวลาเช้าสองโมง รับสั่งแก่พระยาบุรุษ ฯ ว่า วันนี้เป็นวันสำคัญอย่าไปข้างไหนเลยให้คอยดูใจพ่อ ข้ารู้เวลาตายของข้าแล้ว ถ้าข้าจะเป็นอย่างไรลงก็อย่าได้วุ่นวายบอกหนทางว่าอรหังพุทโธเลย ให้นิ่งดูแต่ในใจเถิดเป็นธุระของข้าเอง ความสัตย์จริงที่มีพระกระแสรับสั่งดังนี้ เวลา

นั้นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภหาได้ลงใจตามเสด็จไม่ ด้วยเห็นพระอาการยังปรกติเรียบร้อยอยู่ หาได้เห็นสัญญาวิปลาสสิ่งใดสิ่งหนึ่งในพระองค์ไม่ ครั้นเวลาสามโมงเศษ จึงรับสั่งให้หาพระราชโกษา กรมพระภูษามาลาเข้าไปเฝ้า แล้วรับสั่งว่า เมื่อข้าไม่มีตัวแล้ว เจ้าจะทำในสรีรร่างกายของข้า สิ่งไรไม่เป็นที่ชอบใจอยู่แต่ก่อนขออย่าได้ทำ เป็นต้นว่า แหวนที่จะใส่ปากผี เอาเชือกผูกแหวนแขวนห้อยไว้ริมปาก กลัวผีจะกลืนแหวนเข้าไป อย่างนี้จงอย่าได้ทำแก่ข้าเลย แต่อย่าให้เสียธรรมเนียม แหวนที่จะใส่ปากนั้นให้เอาเชือกผูกแหวนแขวนที่เข็มกลัดคอเสื้อเพชรที่ข้าได้ว่าขอไว้นานแล้ว เมื่อจะตายจะเอากลัดไปด้วย ราคาก็ไม่มากนัก เพียงห้าสิบชั่งเศษ แล้วจะได้ทำพระฉลองพระองค์ด้วย เข็มขัดที่จะคาดนั้น อย่าให้เอาของแผ่นดิน ให้เอาของเดิมของข้าที่สมเด็จพระศรีสุริเยนทรซื้อกรมหลวงพิทักษ์มนตรีนั้น แหวนที่จะใส่นั้นได้จัดมอบไว้แล้ว ให้ไปถามพ่อกลางดูเถิด สังวาลเครื่องต้นเอาสายที่ข้าทำใหม่ อย่าให้เอาสายสำหรับแผ่นดิน ให้เอาของที่ข้าทำใหม่ การอื่น ๆ นอกนั้นก็ให้ไปปรึกษาพ่อกลางดูเถิด แต่อย่าให้เกี่ยวข้องเป็นของแผ่นดิน ของแผ่นดินนั้นเจ้าแผ่นดินใหม่ท่านจะได้ใส่เลียบพระนคร เมื่อเอาโกศลงเปลื้องเครื่องให้ค้นดูในปาก พ้นมีก็ให้เอาไว้ให้หมด จะได้แจกลูกที่ยังไม่ได้ให้พอกัน ถ้าพ้นไม่พอกันให้ถอดเอาเล็บมือ ถ้าเล็บมือไม่พอให้ถอดเอาเล็บตีนแบ่งปันกันไปกว่าจะพอ เงินก้อนจีนของข้าหา สะสมไว้ ว่าจะ ทำถองในโกศ ขึ้นไว้ อีกสัก องค์หนึ่งก็ทำหาทัน

ไม่ เงินก้อนนั้น วางอยู่ ที่หน้าต่างช้าง โน้นหรือ อย่างไรไม่รู้ได้ เลย ให้กับกรมหลวงเทเวศร์สานเสือปู่พระรัตนสถานเสียเถิด ทองก็ได้หาสะสมไว้ว่าจะทำโกศลงยาขึ้นไว้อีกสักองค์หนึ่ง ทำก็ไม่ทัน ทองนั้นระคนปนกันอยู่กับทองอื่น ๆ ก็ให้เอาไปใช้ในการเบ็ญจา หรือจะเอาไปใช้ในพระฉลองพระองค์ก็ตาม แต่พระเบ็ญจานั้นอย่าทำให้ใหญ่โตไปเลย ให้บ่วยการผู้คนช่างเชียว ให้เอาอย่างเบ็ญจาที่ข้าทำให้วังหน้าน้องข้า มีตัวอย่างอยู่แล้ว ถึงจะใช้โครงอันนั้นก็ได้

ครั้นเช้าห้าโมงเศษ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า สั่งพระยาบุรุษ ๆ ให้ไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายกให้เข้ามาเฝ้า เมื่อจะเข้ามาให้คอยเวลาทุกขเวทนาน้อยจึงให้เข้ามา พระยาบุรุษ ๆ ก็ไปกราบทูล กราบเรียนตามพระกระแสพระราชโองการ ครั้นเวลาเกือบจะใกล้เที่ยง พระวาโยถอยพระอาการค่อยคลายสบายขึ้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย เข้าไปเฝ้า รับสั่งเรียกพระนามและชื่อเรียงกันไป แล้วรับสั่งให้เข้าไปเฝ้าใกล้พระแท่น ให้ยื่นมือเข้าไปถวาย เอาพระหัตถ์มาทรงจับมือท่านทั้งสามแล้วรับสั่งลาว่า วันนี้พระจันทร์เต็มดวง เป็นวันเพ็ญ อายุของฉันจะหมดจะดับในวันนี้แล้ว ท่านทั้งหลายกับดิฉันได้ช่วย ทำนุ บำรุง ประคับ ประคอง กันมา บัดนี้ กาลมาถึง ฉัน แล้วฉันจะขอลาท่านทั้งหลาย ด้วยฉันออกอุทานวาจาไว้เมื่อบวชอยู่นั้น

ว่า วันไรเป็นวันเกิดอยากจะตายในวันนั้น วันฉันเกิดเป็นวันเพ็ญเดือนสิบเอ็ด วันมหาปวารณา เมื่อป่วยไข้จะตายจะให้สัทธิงวิหาริกอันเตวาสิกยกลงไป จะขอตายในท่ามกลางสงฆ์ เมื่อเวลาที่พระสงฆ์กระทำวินัยกรรมมหาปวารณา ก็บัดนี้เห็นจะไม่ได้พร้อมตามความที่ปรารถนาไว้ เพราะเป็นคฤหัสถ์เสียแล้ว ฉันจะขอลาท่านทั้งหลายไปจากภพนี้ในวันนี้แล้ว ฉันขอฝากลูกของฉันด้วย อย่าให้มีภัยอันตรายเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านเป็นที่พึ่งแก่ลูกของฉันต่อไปด้วยเถิด ท่านก็พากันโศกเศร้าพากันร้องไห้ทั้งสาม จึงรับสั่งห้ามว่าอย่าร้องไห้เลยจ๊ะ ความตายไม่เป็นของอัศจรรย์อะไรดอก ทรงว่า สัพเพ สังขารา อนิจจา สัพเพ ธัมมา อนัตตา ย่อมเหมือนกันทุกรูปทุกนาม แต่ผิดกันที่ตายก่อนตายหลัง แต่ก็ต้องตายเหมือนกันทั้งสิ้น ก็บัดนี้กาลมาถึงตัวฉันเข้าแล้ว ฉันจึงได้อำลาท่าน ท่านเห็นว่าฉันจะพลัดพรากจากไป มีความอาลัยรักใคร่ จึงได้ร้องไห้ด้วยความเสียดาย ก็บัดนี้ตัวฉันเป็นคนถึงเข้าก่อนแล้ว ท่านทั้งหลายก็คงจะต้องถึงเหมือนกัน ผิดกันแต่ถึงก่อนถึงหลัง คงจะต้องไปทางเดียวอย่างนี้เหมือนกันทุกรูปทุกนาม แล้วรับสั่งว่า คุณศรีสุริยวงศ์จ๋า ไข้หนักพักใหญ่ คนอื่น ๆ เขาตาลอยตาค้าง แต่ตัวของฉันอาการไข้ก็มาก ทำไมตาจึงติด เป็นเหตุด้วยอะไร ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ก็หาได้กราบบังคมทูลประการใดไม่ จึงรับสั่งเรียกแม่หนูโสมจ๋า ขอผ้าขาวชุบน้ำมาซับตา

ให้พ่อ ครั้นซับพระเนตรแล้ว จึงได้ทอดพระเนตร เห็นพระพักตร์พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย แล้วรับสั่งว่า ฉันจะขอพูดด้วยการแผ่นดิน ยังหาได้สมาทานศีล ๕ ประการไม่ ฉันเป็นคนป่วยไข้จะขอสมาทานศีล ๕ ประการเสียก่อน แล้วจึงจะพูดด้วยการแผ่นดิน จึงทรงตั้งนโมขึ้นสามหน ทรงสมาทานศีล ๕ ประการจบแล้ว เลยตรัสภาษาอังกฤษต่อไปอีกยืดยาวหลายองค์ แล้วรับสั่งว่า สมาทานศีลแล้วทำไมจึงพูดภาษาอังกฤษต่อไปอีกเล่า เพื่อจะสำแดงให้ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติยังดีอยู่ ไม่ใช่ภาษาของตัวก็ยังทรงจำได้แม่นยำอยู่ สติสตังยังดีอยู่ จะพูดด้วยการแผ่นดิน ท่านทั้งหลายจะได้สำคัญว่าไม่พ้นเพ้อเลอะเทอะ สติยังดีอยู่ ตัวท่านกับฉันได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมา ได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนสิ้นตัวฉัน ถ้าสิ้นตัวฉันแล้ว ขอท่านทั้งหลายจงช่วยกันทำนุบำรุงการแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎรจะได้ทีพึ่งอยู่เย็นเป็นสุข แต่ต้องรับฎีการ้องทุกข์ของราษฎรให้เหมือนฉันที่เคยรับมาแต่ก่อน อนึ่งผู้ที่จะเป็นเจ้าแผ่นดินต่อไปภายหน้า ให้พร้อมกันเลือกหาเอาเถิด จะเป็นพี่ก็ตาม จะเป็นน้องก็ตาม จะเป็นลูกก็ตาม จะเป็นหลานก็ตาม สุดแต่จะเห็นพร้อมกัน ท่านพระองค์ใดมีปรีชาญาณควรจะรักษาแผ่นดินได้ ก็ยกขึ้นเป็นเจ้าจะได้ทำนุบำรุงแผ่นดินและพระราชวงศานุวงศ์และราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าหันเหียนตามพระกระแสพระเจ้าแผ่นดินก่อนเลย เอาแต่ความดีความเจริญ

เป็นที่ตั้ง สิ้นพระกระแสรับสั่งดังนี้แล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก ก็ถวายบังคมนั่งอยู่ประมาณครู่หนึ่ง ก็หาได้รับสั่งประการใดต่อไปไม่ ก็กราบถวายบังคมลาพากันออกมา ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม จึงว่ากับพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภว่า พระอาการแข็งแรงยังจะยืดยาวไปอีกหลายเวลา แล้วท่านก็พากันออกไปอยู่ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย

เวลาบ่ายห้าโมงเศษ มีพระบรมราชโองการรับสั่งแก่พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภว่า ให้ไปหาตัวตาพักเข้ามา ให้เอาสมุดดินสอเข้ามาด้วย ให้เข้ามารอคอยอยู่ เมื่อเวลาไรค่อยสบายจึงค่อยเข้ามา แล้วรับสั่งกับหลวงราโชว่า หมอชา ข้ามีธุระจะทำการ หมอช่วยแก้ไขดับทุกขเวทนาลมที่เสียดแทงให้ถอยลงสักหน่อย จะได้หรือไม่ได้ หลวงราโชรับสั่งว่าจะฉลองพระเดชพระคุณได้ด้วยเกล้า ฯ หลวงราโชก็แก้ไขถวายอยู่งาน พอพระอาการพระวาโยที่เสียดแทงขึ้นคลายลง พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภจึงทูลฉลองว่า พระศรีสุนทรโวหารเข้ามาเฝ้าทูลละออง ฯ แล้ว จึงรับสั่งแก่พระศรีสุนทรโวหารเป็นภาษามคธยืดยาว เรื่องความอนาถบิณฑิโกวาทะ จบแล้ว จึงรับสั่งถามพระศรีสุนทรโวหารว่า ที่ตรัสเป็นภาษามคธดังนี้ผิดเพี้ยนอย่างไรบ้าง พระศรีสุนทรโวหารกราบทูลพระกรุณาว่า ซึ่งทรงภาษามคธนี้ไม่ผิดเพี้ยนแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใด เหมือนหนึ่งเมื่อไม่ทรงพระ

ประชวร จึงรับสั่งว่า อาการก็มากถึงเพียงนี้แล้ว ยังมีสติ ไม่ฟั่นเฟือน ให้เอาสมุดมา ข้าจะให้เขียนคาถาลาพระ ทรงแต่งเป็นภาษามคธจนจบ แจ้งอยู่ในพระคาถาที่ทรงแต่งทุกประการแล้ว แต่คำแปล ในพระคาถาที่ ทรงลาพระและขอ สมาสงฆ์ เผดียงไปที่ วัดราชประดิษฐ์ว่า

ขอเผดียงพระสงฆ์จงทราบ เมื่อครั้งตัวฉันเป็นภิกขุอยู่ ฉันได้เจรจาคำนี้เนือง ๆ ว่าเราเกิดแล้วออกจากครรภ์มารดาแล้ว ในวันปวารณา คือวันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบห้าค่ำ ถ้าเมื่อเราจะตาย หากว่าป่วยหนักลง พวกศิษย์นำไปถึงที่ประชุมสงฆ์ทำปวารณาในโรงอุโบสถ ยังประกอบด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นไรเล่า เราจะพึงทำปวารณา สามจบกะสงฆ์แล้ว จึงตาย กับที่ เฉพาะหน้าพระสงฆ์ การที่ได้ทำนั้นเป็นการดี เป็นการสมควรแก่เรา วาจาอย่างนี้ฉันได้พูดเนือง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกขุ บัดนี้ตัวฉันเป็นคฤหัสถ์ จะทำอะไรได้อย่างที่ว่าไว้นั้น เพราะฉะนั้น จึงส่งเครื่อง สักการบูชาเหล่านี้ไปยังวิหาร บูชาธรรมนั้น และบูชาพระสงฆ์ซึ่งทำ ปวารณากรรม ด้วยเครื่องสักการบูชาเหล่านี้ ทำให้เป็นของแทนตัวฉัน วันมหาปวารณาคือวันเพ็ญขึ้นสิบห้าค่ำวันนี้ ก็เป็นวันพฤหัสบดีเหมือนวันฉันเกิด ความเจ็บไข้ของตัวฉันเจริญทวีมากขึ้น ตัวฉันกลัวว่าจะต้องตายลง ในวันนี้ ฉันขอลาพระสงฆ์ ฉันขออภิวาทไหว้ต่อพระผู้มีพระภาคผู้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้ปรินิพพานแล้วนาน ฉันขอนมัสการพระธรรมของพระผู้มีพระภาคนั้น ขอนอบน้อมพระอริย-

สงฆ์ด้วย ตัวฉันผู้ได้ถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึกแล้ว

โทษคือความล่วงเกิน ได้เป็นไปล่วงเกินข้าพเจ้าผู้เป็นคนพาล คนหลง คนไม่ฉลาดด้วยประการไร ตัวข้าพเจ้าคนไรเล่า ณ อัตภาพนี้เป็นผู้ประมาทแล้วอย่างนั้น ๆ ได้ทำกรรมเป็นอกุศลทั้งหลาย ขอพระสงฆ์จงรับโทษล่วงเกินของข้าพเจ้านั้น เป็นโทษล่วงเกินจริงเพื่อสังวรระวังตนต่อไปภายหน้า

บัดนี้ตัวฉันได้ทำการอธิษฐานสังวรระวังในศีล ๕ แล้วปลุกความทำในใจดังนี้ ศึกษาอยู่ในขันธ์ทั้งหลายห้า ในอายตนะทั้งหลายภายในหก ภายนอกหก ในวิญญาณทั้งหลายหก ในสัมผัสทั้งหลายหก ในเวทนาทั้งหลายหก ซึ่งเป็นไปในทวารทั้งหลายหก ของนั้นไม่มีในโลก ของไรเล่าเมื่อสัตว์เข้าถือเอามั่นจะพึงไม่มีโทษ อนึ่งหรือบุรุษเขาถือเอามั่นของ สิ่งไรเล่าจะพึง เป็นผู้ไม่มีโทษ ตัวฉันศึกษาความไม่ยึดหน่วง ถือเอามั่น สรรพสังขารทั้งหลาย ทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตาใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย ของนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นใช่เราไม่เป็นเรา ส่วนนั้นใช่ตัวใช่ตน ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่เป็นอัศจรรย์เพราะความตายนั้นเป็นหนทางไปของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงหมดด้วยกันขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด ฉันขอลา ขอไหว้นมัสการ ข้อใดเป็นความผิดพลั้งของตัวฉัน ขอพระสงฆ์จงงดโทษเป็นความผิดของข้าพเจ้าเถิด

ครั้นเมื่อกายของข้าพเจ้า แม้นถึงกระสับกระส่ายอยู่ จิตจะ

ไม่เป็นของกระสับกระส่าย ข้าพเจ้าศึกษาอยู่อย่างนี้ ทำความไป ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้

ทรงแต่งพระคาถาลาพระเสร็จแล้ว จึงรับสั่งแก่พระศรีสุนทรโวหารว่า ให้เอาไปคัดลอก ให้อ่านออก ง่าย ๆ แล้วให้ไปสั่งมหาดเล็ก ให้จัดเครื่องนมัสการไป ตั้งที่ใน พระอุโบสถวัด ราชประดิษฐ์ เมื่อสงฆ์จะกระทำวินัยกรรมปวารณาพระวัสสา ให้จุดธูปเทียนขึ้น แล้วจึงอ่านคาถาลาพระในท่ามกลางสงฆ์แทนตัวข้า พระศรีสุนทรโวหารก็กราบถวายบังคมลามาทำตามพระกระแสรับสั่งทุกประการ

เมื่อพระศรีสุนทรโวหารเข้าไปเขียนหนังสือแต่งพระคาถาลาพระแล้วก็พอพลบย่ำค่ำ ครั้นเวลาสองทุ่มหกบาท จึงรับสั่งเรียกพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ว่าพ่อเพ็งเอาโถมารองเบาให้พ่อที พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จึงเชิญเอาโถพระบังคนขึ้นไปบนพระแท่นถวายลงพระบังคนแล้วก็พลิกพระองค์ไปข้างทิศ ตะวันออก รับสั่ง บอกว่าจะตายเดี๋ยวนี้แล้ว แล้วพลิก พระองค์หันพระ พักตร์สู่เบื้องตะวันตกรับสั่งบอกอีกว่าจะตายเดี๋ยวนี้แล้ว แล้วก็ทรงภาวนาว่า อรหังสัมมาสัมพุทโธ ทรงอัดนิ่งไปแล้วผ่อนอัสสาสปัสสาสเป็นคราว ๆ ยาวแล้วผ่อนสั้นเข้าทีละน้อย ๆ หางพระ สุรเสียงมี สำเนียงดังโธ ๆ ทุกครั้ง สั้นเข้าโธก็เบาลงทุกที ตลอดไปจนยามหนึ่งก็ดังครอกเบา ๆ พอระฆังยามหอ ภูวดลทัศไนย ย่ำก่าง ๆ นกตุ๊ด กรอง ขึ้นตุ๊ด หนึ่ง พระบาทสม เด็จพระจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว เสด็จสู่ สวรรคต เวลาเต็มปฐมยาม ท่าบรรทม เมื่อสวรรคต เหมือน กับท่าพระ ไสยาสน์ ใน

วัดบวรนิเวศ ฯ พระสรีรร่างกายและพระหัตถ์ พระบาทจะได้กระดิกกระเดียเหมือนสามัญชนทั้งหลายนั้นหาบมิได้ แล้วก็มีหมอกคลุ้มมัวเข้าไปในพระที่นั่งเวลานั้น พระเจ้าลูกเธอและท่านข้างในที่ห้อมล้อมกราบถวายบังคมอยู่นั้น สงบสงัดเงียบไปจนยามเศษ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภก็จึงทูลกับพระเจ้าลูกเธอและบอกกับท่านข้างในว่า พระเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ราชการรักษาพระอาการที่ทรงพระประชวรสิ้นแล้ว ราชการต่อไปเป็นของท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ ต้องเอาข้อความไปแจ้งกราบเรียนแก่ท่านอธิบดีเสียก่อน แต่ขอให้งดไว้อย่าเพ่อร้องไห้เกรียวกราวไป ด้วยพระสตินั้นดีเป็นที่สุด จะหาผู้ใดเสมอเหมือนมิได้แล้ว พระเจ้าลูกเธอและท่านข้างในก็รับตามคำพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภก็ลงมาจากพระที่นั่ง จะมีผู้ใดที่อยู่ชั้นล่างจะได้รู้ว่าสวรรคตแล้วแต่สักคนเดียวก็มิได้มี พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ไปกราบเรียนท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมท่านยังหาอยู่ไม่ ได้กราบทูลแด่สมเด็จกรมขุนบำราบปรปักษ์ และกราบเรียน ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย เจ้านาย ท่านเสนาบดี ผู้ใหญ่ก็จัดการไปตามพนักงานทุก ๆ หน้าที่ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภก็กลับไปเฝ้าพระบรมศพอยู่บนพระแท่นอย่างเดิม เกือบจะใกล้สี่ทุ่ม เห็นว่าสิ้นกำหนดสวรรคตแล้ว ก็คุกเข่าขึ้นกราบถวายบังคม พระเจ้าลูกเธอ และท่าน ข้างในก็ พากันร้องไห้ เซ็งแซ่ ขึ้นพร้อม กันทั้ง ข้างหน้าข้างในตั้งแต่เวลาสี่ทุ่มจนย่ำรุ่ง เสียงดังสนั่นหวั่นไหวไปในพระบรมมหาราชวัง

มีคำกลางสอดแทรกว่า ชนทั้งหลายทั้งชายหญิงซึ่งร้องไห้มากก็เพราะรักใคร่นับถือความดีในพระองค์ด้วยประการใดประการหนึ่ง จึงได้ร้องไห้เศร้าโศกถึงพระองค์มาก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาทุ่มเศษ ถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ สวรรคตเวลายามหนึ่ง ดำรงอยู่ในสิริราชสมบัติ ๑๘ พรรษา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวด ฉศก ศักราช ๑๑๖๖ ปี พระชนม์ได้ ๖๕ พรรษา มีพระราชโอรสฝ่ายใน ๔๑ ฝ่ายหน้า ๓๕ รวม ๗๖ พระองค์[๑]

ตั้งแต่สวรรคตแล้ว ต่อมาเวลาสี่ทุ่มเศษ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม จึงเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง สั่งให้จัดการรักษาพระที่นั่งทั้งข้างหน้าข้างใน ให้องครักษ์และกรมอาสาแปดเหล่า กรมทหารอย่างยุโรปทั้งในพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวร ฯ ตั้งกองจุกช่องล้อมวงทั้งนอกในเสร็จแล้ว จึงมีบัญชาสั่งให้สังฆการีไปเชิญเสด็จกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ และพระราชา

---

๑. จำนวนพระราชโอรสและพระราชธิดาที่กล่าวนี้ผิดกับในพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์และที่อื่นๆ ในที่นั้นๆ กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชโอรสและพระราชธิดา เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าชาย ๔ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิง ๑ พระองค์เจ้าชาย ๓๕ พระองค์เจ้าหญิง ๔๒ รวม ๘๒ พระองค์ ปรากฏพระนามโดยละเอียดในหนังสือเรื่อง "ราชสกุลวงศ์"

คณะฐานานุกรม ๒๕ องค์ อาราธนามาประชุมในพระที่นั่งอนันต-สมาคมตรงหน้าพระมหาเศวตฉัตร นั่งพื้นเป็นประธานพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน

ฯพณฯ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมจึงกล่าวขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรยังมีพระชนม์อยู่ ได้ทรงอนุญาตโปรดเกล้า ฯ ว่าผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไป ให้พร้อมเพรียงปรึกษาหารือกัน สุดแต่จะเห็นพร้อมยอมกัน จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าหลานเธอ พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ซึ่งทรงพระสติปัญญาวัยวุฒิรอบรู้สรรพสิ่งทั้งปวง ควรจะปกป้องสมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรได้ ก็สมมติยกพระองค์นั้นขึ้นเป็นเจ้าเถิด มิได้ทรงรังเกียจที่จะให้ราชสมบัติแก่พระเจ้าลูกยาเธอนั้นหามิได้ ตามแต่พระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี บัดนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว แผ่นดินว่างอยู่ท่านทั้งหลายทั้งปวงแต่บรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้ จะเห็นว่าเจ้านายท่านพระองค์ใด จะเป็นเจ้าเป็นที่พึ่งแก่พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีอาณาประชาราษฎร อาจดับยุคเข็ญได้ ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุมนี้ อย่าได้หวั่นหวาดเกรงขาม

ขณะนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร ซึ่งมีพระชนม์มากว่าพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงรับสั่งขึ้นท่ามกลางประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเดชพระคุณ

ได้ทำนุบำรุงและชุบเลี้ยงมุขมนตรีใหญ่น้อยขึ้นเป็นอันมาก มีพระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งไรจะทดแทนพระคุณนั้นได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณท่านเมื่อเห็นว่ายังทรงพระเยาว์อยู่ ก็ให้ช่วยกันทำนุบำรุงกว่าจะทรงพระเจริญขึ้น แล้วท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงซ้ำถามพระบรมวงศานุวงศ์และมุขมนตรีทั้งหลายว่า ท่านกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทรตรัสดังนี้ ท่านทั้งปวงจะเห็นควรหรือไม่ควรประการใดก็ให้ว่าขึ้น แต่บรรดาข้าราชการ ฝ่ายทหาร พลเรือน ที่มาประชุม กราบเรียนด้วยวาจาก็มี ทำกิริยายินยอมพร้อมกันก็มี ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่าขึ้นอีกว่า แผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มามีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีอุปราชฝ่ายหน้า เป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ก็ครั้งนี้จะควรแก่ท่านผู้ใดที่จะเป็นอุปราชฝ่ายหน้า

กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทรจึงกล่าวขึ้นอีกว่า เห็นแต่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญควรจะรับราชการในที่อุปราชได้ ด้วยได้ศึกษาวิชาการทหารอย่างประเทศยุโรปชำนิชำนาญ และการช่างต่าง ๆ ก็ได้เรียนรู้ตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จ พระปิ่นเกล้า เจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงมา แต่ก่อนและจะได้คุ้มครองข้าไทในกรมนั้นด้วย ขอให้ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ เถิด

ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้ซ้ำถามพระบรมวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดี ก็เห็นพร้อมกัน แล้วท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่า

ขึ้นว่า สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ทรงพระสติปัญญารอบรู้ราชการแผ่นดิน ด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งกรมวังมาช้านานถึงสองแผ่นดินแล้ว ขอให้เป็นผู้สำเร็จราชการในพระคลังมหาสมบัติและพระคลังต่าง ๆ และสถานราชกิจ และเป็นผู้อุปถัมภ์ในการพระเจ้าแผ่นดินด้วย การปรึกษาตกลงยินยอมพร้อมกันในที่ประชุมแล้ว กรมหมื่นบวรรังษี ๆ และพระราชาคณะฐานานุกรมก็สวดถวายชัยมงคลขึ้นพร้อมกัน การประชุมก็สำเร็จในวันเดียวนั้นสองยามเศษ

รุ่งขึ้นเวลาเช้าได้จัดการสรงน้ำพระบรมศพ พระบรมวงศานุวงศ์ และ ฯ พณ ฯ สมุหพระกลาโหม จึงให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ไปรับเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพินิตประชานาถ ในเวลานั้นพระอาการไข้เพิ่งจะคลายขึ้นใหม่ ๆ พระกำลังยังน้อย จะทรงพระดำเนินเข้าไปกลัว พระอาการ จะกำเริบ จึงได้ทรงพระเสลี่ยงอย่างใหม่คล้ายพระเก้าอี้เสด็จเข้าไปในพระมหามนเทียร ถวายสรงน้ำพระบรมศพแล้ว ก็ทรงมอบการไว้ให้พระบรมวงศ์เธอ สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ให้ทรงจัดการพระบรมศพและถวายพระมหาชฎาแทนพระองค์ รับสั่งเสร็จก็เสด็จมา ประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระบรมวงศ์เธอ สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ถวายเครื่องพระบรมศพเสร็จแล้ว เชิญเข้าประดิษฐานในพระโกศทองคำจำหลักลายกุดั่นประดับพลอย แล้วตั้งกระบวนแห่ออกประตูสนามราชกิจ ไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิต

มหาปราสาท ตามอย่างราชประเพณีพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา

เรียบเรียงเรื่องราวในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็สิ้นข้อความแต่เพียงนี้.

จดหมายเหตุ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

จดหมายเหตุ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

แต่ก่อนแต่ไรมาไม่ปรากฏว่าได้เคยเห็นสุริยอุปราคาถึงหมดดวงที่ในประเทศสยามนี้ จนถึงกล่าวในตำราโหราศาสตร์บางฉบับ ซึ่งแต่งไว้แต่โบราณว่า มีหมดดวงแต่จันทรอุปราคา แต่สุริยอุปราคานั้นห้ามที่จะถึงหมดดวงไม่ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ ทั้งตามตำราไทยและตำราฝรั่งจนชำนาญทรงคำนวณทราบว่าในปีมะโรงสัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๑๑ จะเห็นสุริย-อุปราคาหมดดวงในประเทศสยามนี้ เมื่อวันอังคารขึ้นค่ำ ๑ เดือน ๑๐ และทาง โคจรของ ดวงอาทิตย์ จะให้เห็นสุริยอุปราคาหมดดวงได้ที่ตำบลหว้ากอ แขวงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ อยู่ใต้คุ้งมะนาวที่ตั้งสถานีอากาศยานเดี๋ยวนี้ไม่ห่างนัก มีพระราชดำรัสแถลงแก่พวกโหรไทยสมัยนั้น ก็มิใคร่มีใครเห็นพ้องด้วย เพราะผิดกับที่กล่าวไว้ในตำราสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ตรัสเล่าเมื่อภายหลัง ว่าแม้พระองค์ท่านเองก็ไม่ทรงเชื่อ แต่หากเกรงพระราชอัธยาศัยก็รับจะตามเสด็จไปดูด้วย จึงโปรด ฯ ให้ตั้งพลับพลาสถานที่สำหรับทอดพระเนตรสุริยอุปราคาที่ตำบลหว้ากอนั้น แล้วเสด็จทรงเรือพระที่นั่ง

อัครราชวรเดชออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันศุกรเดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ ประทับ ณ ที่บางแห่งในระยะทาง เสด็จไปถึงพลับพลาที่ตำบลหว้ากอ เมื่อวันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ครั้งนั้นเซอร์แฮรียอดเจ้าเมืองสิงคโปร์ขึ้นมาเฝ้า ฯ และรัฐบาลฝรั่งเศสก็แต่งให้พวกโหรมาดูสุริยอุปราคาด้วย ที่หว้ากอมีการรับแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์สูงด้วยอีกอย่าง๑ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรากตรำทำการคำนวณสุริยอุปราคามาตั้งแต่ก่อนเสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ ชั้นหนึ่งแล้ว ด้วยทรงเกรงว่าถ้าไม่เป็นจริงดังทรงพยากรณ์จะถูกพวกโหรหมิ่น ครั้นเมื่อเสด็จไปประทับอยู่ที่พลับพลาหว้ากอก็ยังทรงตรากตรำด้วยการรับแขกเมือง กับทั้งทรงคำนวณสุริยอุปราคา คือพยากรณ์เวลาที่จะเริ่มจับ เวลาที่จะหมดดวง และเวลาที่ดวงพระอาทิตย์จะเป็นโมกขบริสุทธิ์เป็นต้น บรรดาผู้ซึ่งไปโดยเสด็จและอยู่ใกล้ชิดพระองค์ ได้สังเกตเห็นพระสิริรูปซูบลงและพระฉวีก็มัวคล้ำไม่ผ่องใส ตั้งแต่เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ แล้ว เวลาเสด็จประทับอยู่ที่หว้ากอก็ยังเป็นเช่นนั้นและมีอาการทรงพระกรรสะเพิ่มขึ้นด้วยอีกอย่างหนึ่ง แต่บางทีจะเป็นเพราะพระปีติปราโมทย์ด้วยสุริยอุปราคา เมื่อวันอังคารเดือน ๑๐ ขึ้นค่ำ ๑ นั้นหมดดวงดังทรงพยากรณ์ และตรงเวลาดังได้ทรงคำนวณมิได้เคลื่อนคลาด เป็นเหตุให้ทรงเป็นปรกติอยู่ตลอดเวลาเสด็จประทับอยู่หว้ากอ ๙ วัน ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ เสด็จลงเรือพระที่นั่งกลับคืนมายังพระนคร เสด็จถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ วันศุกร เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ ต่อมาอีก ๕ วัน ถึงวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ก็เริ่มมีพระอาการประชวร

ไข้จับ ตั้งแต่จับประชวรได้ไม่ช้า พระองค์ก็ทรงทราบโดยพระอาการว่า ประชวรครั้งนั้นเห็นจะเป็นที่สุดพระชนมายุสังขาร ได้มีรับสั่งแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถให้ทรงทราบ(๑) มีพระราชดำรัสสั่งพระราชประสงค์และพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิต-ประชานาถแล้ว จึงมีรับสั่งแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรา-นุภาพ อธิบดีกรมหมอว่าพระอาการประชวรครั้งนี้มากอยู่ ให้ประชุมแพทย์ปรึกษากันตั้งพระโอสถ และมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักร-ธรานุภาพ เสด็จเข้าไปอยู่ประจำกำกับหมอที่ในพระบรมมหาราชวัง

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรเสด็จออกไม่ได้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุน-พินิตประชานาถ ก็เสด็จเข้าไปพยาบาลอยู่ข้างที่ ทรงพยาบาลสมเด็จ-พระบรมชนกนาถอยู่ได้วัน ๑ จับมีพระอาการไข้ไม่ทรงสบาย แต่ถึงเวลาก็ยังอุตส่าห์เสด็จเข้าไปเฝ้าพยาบาลอยู่ข้างที่ตามเคย ต่อถึงวันที่ ๒ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกพระหัตถ์ลูบพระพักตรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เห็นร้อนผิดปรกติก็ทรงทราบว่าประชวรไข้ด้วย จึงตรัสสั่งให้เสด็จกลับไปพักรักษาพระองค์ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ อย่าให้ทรงเป็นกังวลถึงการที่จะเข้าไปเฝ้ารักษาพยาบาลเลย ให้เร่งรักษาพระองค์ให้หาย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เสด็จกลับออก

(๑) ข้อนี้เขียนตามที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่า

มาถึงพระตำหนัก พระโรคไข้ป่าก็กำเริบมากขึ้น ประชวรไข้อยู่หลายวัน พอพระอาการไข้ค่อยคลาย ก็เกิดพระยอดมีพิษขึ้นที่พระศอ พระอาการกลับทรุดลงไปอีกจนถึง ประชวรเพียบหนัก อยู่เป็น หลายเวลา พระอาการจึงค่อยคลายขึ้น แต่พระกำลังยังอ่อนเพลียมากนัก จึงต้องปกปิดมิให้ทรงทราบพระอาการ ของสมเด็จพระ บรมชนกนาถตลอดมา จนพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร พระอาการทรุดลงโดยลำดับ (๑) ครั้นถึงวันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ

---

(๑) จดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ประชวรมีอยู่ ๒ ฉบับ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ข้าหลวงเดิม เวลานั้นเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จางวางมหาดเล็ก อยู่ในผู้หนึ่งซึ่งได้อยู่เฝ้ารักษาพยาบาลข้างที่ แต่งไว้ฉบับ ๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งไว้ในตอนท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ อีกฉบับ ๑ ความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวนั้นเข้าใจว่า ท่านคงถามมาจากเจ้าพระยามหินทร ฯ ด้วยตัวท่านเองเป็นเวลาอยู่นอกราชการ ไม่ได้เข้าวัง จดหมายเหตุทั้ง ๒ ฉบับที่กล่าวมานี้ความข้อสำคัญคลาดเคลื่อนกันอยู่บางแห่ง แต่อ้างถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ เวลานั้นปรากฏพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี เป็นผู้อยู่ประจำรักษาพยาบาลข้างที่เป็นนิจพระองค์ ๑ ว่าเป็นผู้เชิญกระแสรับสั่งออกมาข้างหน้าในเวลาเมื่อทรงประชวรนั้นเนืองๆ เวลาข้าพเจ้าแต่งหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ก็ถึงพิราลัย เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงก็ถึงอสัญกรรมไปเสียแล้ว จะถามข้อสงสัยในจดหมายเหตุต่อท่านทั้ง ๒ นั้นไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงกราบทูลถามกรมหลวงสมรรัตน ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ในปีที่เริ่มแต่งหนังสือนี้ ได้ความตามที่กรมหลวงสมรรัตน ฯ ตรัสเล่า ข้าพเจ้าเห็นแน่นยำได้ความชัดเจนสิ้นสงสัย สมควรจะจดไว้ให้ปรากฏ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวเนื้อความในหนังสือนี้ ตามที่ได้ทราบจากกรมหลวงสมรรัตน ฯ เว้นไว้แต่แห่งใดที่ท่านไม่ทรงทราบ ข้าพเจ้าจึงกล่าวตามจดหมายเหตุของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง

เป็นวันพระราชพิธีศรีสัจจปานกาล เสด็จออกไม่ได้ ข้าราชการประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (๑) แล้วจึงพร้อมกันมาถวายบังคมที่ในท้องพระโรงพระอภิเนาว์นิเวศ(๒) และในที่นั้นพระราชวงศานุวงศ์ประชุมกันถือน้ำตามประเพณีที่ไม่เสด็จออกวัด ฯ ในเวลาที่พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคมนั้น(๓) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็นหัวหน้าในข้าราชการทั้งปวง กล่าวในที่ประชุมว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวร พระอาการ มาก อยู่ทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ก็ประชวรอยู่ด้วย ไม่ควรจะประมาท แล้วจึงสั่งให้ จัดการรักษา พระบรมมหาราชวัง กวดขันขึ้นกว่าปรกติ และให้ตั้งกองล้อมวงพระตำหนักสวนกุหลาบ อันเป็นที่ประทับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ด้วย ตั้งแต่วันนั้นมาเจ้านายและเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ก็เข้ามาอยู่ประจำที่ในพระบรมมหาราชวัง

ถึง ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ พระบาทสมเด็จฯพระจอม

---

(๑) แต่ก่อนถือน้ำปีละ ๒ ครั้ง ถือน้ำตรุษ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำครั้ง ๑ ถือน้ำสารท เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ครั้ง ๑

(๒) พระอภิเนาว์นิเวศอยู่ตรงที่สวนศิวาลัยบัดนี้ เดิมเป็นสวนที่เสด็จประพาสครั้งรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้สร้างพระราชมนเทียรขึ้นใหม่ ทำอย่างแบบตึกฝรั่ง มีชื่อพระที่นั่งหลายองค์ เรียกรวมกันว่า พระอภิเนาว์นิเวศ ต่อมาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระราชมนเทียรหมู่นี้ชำรุดทรุดโทรมลง เพราะเป็นตึกมีเสาไม้เป็นโครงไม้ผุเหลือที่จะซ่อมแซมให้คืนดี จึงต้องรื้อเสียทั้งหมู่

(๓) พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์แรก เป็นท้องพระโรงในพระอภิเนาว์นิเวศ อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธศวรรย์

เกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่โดยเจริญพระชนมายุกว่าพระองค์อื่นๆ พระองค์ ๑ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในราชการพระองค์ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ อัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเป็นหัวหน้าในข้าราชการทั้งปวงคน ๑ เข้าไปเฝ้าพร้อมกันแล้ว มีพระบรมราชโองการมอบพระราชกิจในการปกครองพระราชอาณาจักร ให้ท่านทั้ง ๓ ปรึกษาหารือกันบังคับบัญชาการต่างพระองค์ ในเวลาทรงพระประชวร อย่าให้ราชการบ้านเมืองติดขัดผันแปรเป็นเหตุให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้ความเดือดร้อน

และในวันอังคาร เดือน ๑๓ ขึ้น ๖ ค่ำนั้น มีรับสั่งให้ภูษามาลาเชิญหีบพระเครื่องมาถวายแล้ว ทรงเลือกพระประคำทองสาย ๑ อันเป็นของพระบาทสมเด็จฯพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก(๑) กับพระธำมรงค์เพชรองค์ ๑ ให้พระราชโกษา(๒) เชิญตามเสด็จพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี ไปพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเสด็จออกมาทูลกรม

---

(๑) พระประคำทองสายนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสวรรคต จะพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรรณพ ซึ่งได้เป็นกรมหมื่นอุดมรัตนราศีในรัชกาลที่ ๔ แต่บังเอิญเจ้าพนักงานหยิบผิดสาย กรมหมื่นอุดม ไม่ได้ไป จึงถือว่าเป็นของสิริมงคลสำหรับแต่ผู้มีบุญญาภินิหาร

(๒) ชื่อ จัน ในรัชกาลที่ ๕ เป็นพระยา เป็นบิดาพระยาอุทัยธรรม (หรุ่น วัชโรทัย)

หลวงวงศาธิราชสนิท และบอกให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซึ่งพร้อมกันอยู่ที่ท้องพระโรงพระที่นั่งอนันตสมาคมให้ทราบตามกระแสรับสั่ง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ไปยังพระตำหนักสวนกุหลาบ ด้วยเวลานั้นปิดความไม่ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ทรงทราบว่าสมเด็จพระบรมชนกนาถประชวรพระอาการมาก เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงแนะพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี ให้ทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ว่าของทั้ง ๒ สิ่งนั้น พระราชทานเป็นของขวัญ โดยทรงยินดีที่ได้ทรงทราบว่าพระอาการที่ประชวรค่อยคลายขึ้น เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีไปทูล สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ดำรัสถามว่า ของขวัญเหตุใดจึงพระราชทานพระประคำพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วย แต่ก็ไม่มีผู้ใดทูลตอบว่ากระไร เมื่อถวายสิ่งของแล้วต่างก็กลับมาในเวลานั้นเห็นจะเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เห็นว่าพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีได้เสด็จ ออกไปทอดพระเนตร เห็นการที่ จัดตั้ง กองล้อมวงแล้วกลับเข้าไปข้างในก็คงจะกราบทูลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อกลับมาถึงพระที่นั่งอนันตสมาคม เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทปรึกษากันว่า ควรจะกราบทูลพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบถึงการที่จัดไว้ จึงสั่งพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเข้าไปกราบบังคมทูล ว่าเจ้านายผู้ใหญ่กับเสนาบดีปรึกษากันเห็นว่า พระอาการที่ทรงพระประชวรมากอยู่ ไม่ควรจะประมาทแก่เหตุการณ์ ได้สั่งให้จัดการจุกช่องล้อมวงรักษาพระบรมมหาราชวังให้กวดขันขึ้น และได้ตั้งกองล้อมวงรักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ที่พระ

ตำหนักสวนกุหลาบด้วย(๑) เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบทูลความนี้ให้ทรงทราบ มีรับสั่งถามว่าได้เห็นผู้คนล้อมวงที่สวนกุหลาบจริงหรือ และมีผู้หลักผู้ใหญ่ใครดูแลการล้อมวงอยู่ที่นั่น เมื่อได้ทรงทราบแล้วจึงดำรัสสั่งให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี กลับออกไปทูลกรมหลวงวงศา ฯ และแจ้งแก่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่า การที่จะสืบสนองพระองค์นั้น ขอให้คิดมุ่งหมายเอาแต่ความเรียบร้อยมั่นคงของพระราชอาณาจักร เป็นประมาณ พระองค์ไม่ได้ตั้งพระราชหฤทัยมักใหญ่ใฝ่สูงอย่างไรดอก ผู้ที่จะรับราชสมบัติจะเป็นน้องยาเธอก็ได้ หลานเธอก็ได้ ขอแต่ให้ได้ร่มเย็นเป็นสุขแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์นัก จะทรงบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองได้และหรือ ขอให้คิดกันดูให้ดี เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญพระกระแสออกมาทูลกรมหลวงวงศาฯ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสองนั้นจึงเชิญสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์มาปรึกษาอีกพระองค์หนึ่ง แล้วสั่งให้เข้าไปกราบบังคมทูลว่า ได้ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ สมควรจะรับราชสมบัติสืบสนองพระองค์ ราชการบ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปรกติ ข้อซึ่งทรงพระปริวิตกว่ายังทรงพระเยาว์นั้น สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ รับจะสนองพระเดชพระคุณ

---

(๑) ประเพณีการตั้งกองล้อมวงรักษาพระองค์เจ้านายพระองค์ใด ในเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประชวรหนัก เป็นการแสดงว่าเจ้านายพระองค์นั้นจะเป็นผู้รับราชสมบัติ เคยตั้งกองล้อมวงพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่ก่อน

ช่วยดูแลประคับประคองในส่วนพระองค์มิให้เสื่อมเสียได้ เมื่อพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีนำความเข้าไปกราบบังคมทูล ฯ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระปริวิตกว่า พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีจะเชิญกระแสรับสั่งออกไปแจ้งไม่ถูกถ้วนตามพระราชประสงค์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ จึงดำรัสสั่งให้พระศรีสุนทร-โวหาร (๑) เขียนกระแสรับสั่ง พระราชทานให้พระองค์เจ้าหญิงโสมา-วดีเชิญออกมายังที่ประชุมพระราชวงศ์และเสนาบดี ว่าผู้ซึ่งจะครองราชสมบัติสืบพระบรมราชวงศ์ต่อไปนั้น ให้ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ปรึกษากัน แล้วแต่จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดจะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ดี พระเจ้าลูกยาเธอก็ดี พระเจ้าหลานเธอก็ดี สมควรจะเป็นผู้ใหญ่ เมื่อพร้อมกันเห็นว่าพระองค์ใดจะปกครองรักษาแผ่นดินได้ ก็ให้ถวายราช-สมบัติแก่พระองค์นั้นสืบสนองพระองค์ต่อไป กระแสรับสั่งซึ่งโปรด ฯ ให้เขียนออกไปอ่านในที่ประชุมเสนาบดีนี้ ไม่ปรากฏว่ามีคำที่ประชุมตอบประการใด

ในระหว่างนั้น เห็นจะเป็นด้วยพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระปริวิตกถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ยังทรงพระเยาว์ ด้วยเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ประชวรพระอาการมากอยู่นั้น ไม่ได้

---

(๑) พระศรีสุนทรโวหาร ฟัก ต้นสกุลสาลักษณ์ เป็นศิษย์ข้าหลวงเดิม เมื่อบวชได้เป็นเปรียญ ๘ ประโยค และเป็นพระราชาคณะที่พระศรีวิสุทธิวงศ์ อยู่วัดบวรนิเวศ แล้วจึงลาสิกขาบทเมื่อในรัชกาลที่ ๓

กราบบังคมทูล ฯ ให้ทรงทราบ เพราะเกรงกันว่า ถ้าพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ ก็จะทรงพระปริวิตกวุ่นวาย พระอาการจะทรุดหนักไปจึงปิดความเสีย ครั้น ณ วันพุธเดือน ๑๓ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จึงโปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีถวายปฏิญาณก่อนแล้ว จึงดำรัสถามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งรับสั่งเรียกว่า "พ่อใหญ่" นั้น สิ้นพระชนม์เสียแล้วหรือยังมีพระชนม์อยู่ (๑) ขอให้กราบทูลแต่โดยสัตย์จริง ถ้าสิ้นพระชนม์เสียแล้วก็จะได้หมดห่วง พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีกราบบังคมทูลฯ ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอนั้น เดิมประชวรไข้ ครั้นไข้ค่อยคลายเกิดพระยอดมีพิษขึ้นที่พระศอพระอาการมากอยู่คราวหนึ่ง แต่เดี๋ยวนี้ค่อย คลายขึ้นแล้วเป็นความสัตย์จริงดังนี้ มีพระราชดำรัสว่า ถ้าเช่นนั้นให้ไปทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ว่าถ้าพระอาการค่อยคลายพอจะมาเฝ้าได้ให้เสด็จมาเสียก่อนวันขึ้น ๑๕ ค่ำ ถ้ารอไปจนถึงวันแรมค่ำ ๑ ก็จะได้แต่สรงพระบรมศพไม่ทันสั่งเสียอันใด พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดีเชิญพระกระแสออกมาทูลกรมหลวงวงศา ฯ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านทั้งสองปรึกษากันเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯพระกำลังยังอ่อนนัก ถ้าเชิญเสด็จเข้าไปเฝ้าในเวลานั้น คงจะทรงพระโศกาดูรแรงกล้านักกลัวพระโรคจะกลับกำเริบขึ้น เห็นควรจะระวังรักษาอย่าให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ มีภัยอันตรายจะดีกว่า จึงพร้อมกันห้ามเสียไม่ให้ไปทูลให้ทราบ

---

(๑) ข้าพเจ้าเคยได้ยินพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเล่าตรงกัน

พระราชประสงค์ และให้กราบทูลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯพระอาการค่อยคลายแล้วแต่พระกำลังยังน้อยนัก เสนาบดีปรึกษากันเห็นว่ายังจะเชิญเสด็จมาเฝ้าไม่ได้

ในวันพุธเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำนั้น จึงมีรับสั่งให้หาพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์[๑] จางวางมหาดเล็กเข้าไปเฝ้าพร้อมกับพระยาบุรุษฯดำรัสถามพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ว่าพระอาการสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เดี๋ยวนี้เป็นอย่างไรบ้าง พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูลว่าพระอาการค่อยคลายขึ้นแล้ว ตรัสถามต่อไปว่าการแผ่นดินเดี๋ยวนี้จัดกันอย่างไร พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูล ว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บิดาเห็นว่าอาการที่ทรงพระประชวรมาก ได้ปรึกษากับพระราชวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ เห็นพร้อมกันว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ควรจะรับสิริราชสมบัติสืบสนองพระองค์ต่อไป เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงได้สั่งให้เจ้าพนักงานตั้งกองล้อมวงที่พระตำหนักสวนกุหลาบหลายเวลามาแล้ว มีพระราชดำรัสว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังเยาว์ จะทรงบังคับบัญชาราชการแผ่นดินอย่างไรได้ เกรงจะทำการไปไม่ตลอด เจ้านายผู้ใหญ่ที่ทรงพระสติปัญญาก็มีอยู่มาก พระองค์ใดควรจะว่าราชการแผ่นดินได้ จะ

(๑) พระยาสุรวงศวัยวัฒน์ (วร) เป็นบุตรเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ที่พระ[illegible]กลาโหม เวลานั้นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ คือ เจ้าคุณพระประยุรวงศ์ เป็นอัครบริจาริกาในสมัยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ

เลือกพระองค์นั้นก็ควร อย่าให้เกิดเป็นภัยอันตรายแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูลว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ครองราชสมบัติ น่ากลัวจะมีเหตุร้ายไปภายหน้า ด้วยคนทั้งหลายตลอดจนชาวนานาประเทศก็นิยมนับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถว่าเป็นรัชทายาท แม้สมเด็จพระเจ้านะโปเลียนที่ ๓ เอมปเรอฝรั่งเศส ก็ได้มีพระราชสาส์นทรงยินดี ประทานพระแสงมีจารึกยกย่องพระเกียรติยศเป็นรัชทายาทมาเป็นสำคัญ ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป การภายหน้าเห็นจะไม่ปรกติเรียบร้อยได้ มีพระราชดำรัสว่าเมื่อเห็นพร้อมกันเช่นนั้นก็ตามใจ แล้วทรงชี้แจงต่อไปถึงครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้มีรับสั่งให้หาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์เข้าไปทรงฝากฝังสั่งเสียราชการแผ่นดิน รับสั่งให้หาแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แต่ยังเป็นจางวางมหาดเล็กเข้าไปทรงสั่ง ครั้งนี้พระองค์ทรงประพฤติตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมิได้มีรับสั่งให้หาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้ามาสั่งเสีย ให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์เป็นผู้รับสั่ง เมื่อจะขัดขวางอย่างใดก็จงปรึกษากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้เป็นบิดาเถิด ไหน ๆ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ก็ได้เป็นเขย การที่ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ครองราชสมบัติต่อไปนั้น ขอทรงฝากฝังให้ช่วยกันทำนุบำรุงให้ดีอย่าให้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นได้ การเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ถ้าไม่ระวังให้ดีอาจจะเกิดรบพุ่งฆ่าฟันกัน ต้องระวัง

อย่าให้มีเหตุเช่นพระเสนหามนตรี (๑) ถ้าเกิดเหตุขึ้นเช่นนั้นจะอายเขา พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์กราบบังคมทูล ฯ รับว่าจะไปคิดอ่านกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้บิดาสนองพระเดชพระคุณมิให้เกิดเหตุการณ์ขึ้นได้

ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้า ดำรัสสั่งให้พระยาบุรุษ ฯ ออกไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก เข้าไปเฝ้าถึงข้างที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสว่าเห็นจะเสด็จสวรรคตในวันนั้น ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทำนุบำรุงประคับประคองกันมา บัดนี้กาละจะถึงพระองค์แล้วขอลาท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝากพระราชโอรสธิดาอย่าให้มีภัยอันตราย หรือเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งไรเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านทั้ง ๓ จงเป็นที่พึ่งแก่พระราชโอรสธิดาต่อไปด้วยเถิด ท่านทั้ง ๓ เมื่อได้ฟังก็พากันร้องไห้สะอึกสะอื้นอาลัย จึงดำรัสห้ามว่าอย่าร้องไห้ ความตายไม่เป็นอัศจรรย์อันใด ย่อมมีย่อมเป็นเหมือน

(๑) เหตุเรื่องพระเสนหามนตรีนั้น คือเมื่อเจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ถึงอสัญกรรมในรัชกาลที่ ๔ พระเสนหามนตรี (หนูพร้อม) ผู้เป็นบุตรใหญ่อายุยังเยาว์ยังไม่ได้บวช มีผู้ซึ่งเป็นเชื้อวงศ์เจ้าพระยานคร (น้อย) คิดปรารถนาจะเป็นพระยานครศรีธรรมราชหลายคน แต่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะโปรด ฯ ให้พระเสนหามนตรีเป็นพระยานคร ฯ จึงยังรอการตั้งพระยานครไว้ ครั้นพระเสนหามนตรีมีอายุครบอุปสมบทเข้ามาบวชอยู่วัดพิไชยญาติการาม เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ คืนวันหนึ่งพระเสนหามนตรีไหวพระอยู่ในกุฎี มีผู้ร้ายเอาปืนยิงเข้าไปทางช่องฝา บังเอิญปืนลั่นออกเมื่อขณะพระเสนหามนตรีกราบพระ กระสุนปืนข้ามไปจึงไม่ถูก การไต่สวนต่อมาก็ไม่ได้ตัวผู้ร้าย พอพระเสนหามนตรีลาสิกขาบท ก็ทรงตั้งให้เป็นพระยานคร ฯ พระยานคร (หนูพร้อม) อยู่มาจนชรา ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีเมื่อในรัชกาลที่ ๕

กันทุกรูปทุกนาม ผิดกันแต่ที่ตายก่อนและตายทีหลัง แต่ก็อยู่ในต้องตายเหมือนกันทั้งสิ้น บัดนี้เมื่อกาละมาถึงพระองค์เข้าแล้ว จึงได้ลาท่านทั้งหลาย แล้วมีพระราชดำรัสต่อไปว่า มีพระราชประสงค์จะรับสั่งด้วยราชการแผ่นดิน แต่จะทรงสมาทานเบญจศีลเสียก่อน ครั้นทรงสมาทานศีลแล้ว ตรัสภาษาอังกฤษหลายองค์ แล้วจึงมีพระราชดำรัสว่าที่พูดภาษาอังกฤษนี้เพื่อจะให้ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติสัมปชัญญะยังเป็นปรกติ ถึงภาษาอื่นมิใช่ภาษาของตน ก็ยังทรงจำได้ด้วยสติยังดีอยู่ ท่านทั้งปวงจะได้สำคัญในข้อความที่จะสั่งว่ามิได้สั่งโดยฟั่นเฟือน เมื่อตรัสประภาษดังนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัสต่อไป ว่าท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมาได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนถึงเวลาสิ้นพระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์ล่วงไปแล้ว ขอให้ท่านทั้งปวงจงช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย ให้สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎรได้พึ่งอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน ขอให้ทูลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ให้เอาเป็นพระธุระรับฎีกาของราษฎรอันมีทุกข์ร้อน ให้ร้องได้สะดวกเหมือนพระองค์ได้ทรงพระธุระรับฎีกามาแต่ก่อน (๑) อนึ่งผู้ซึ่ง

(๑) ประเพณีราษฎรถวายฎีกามาแต่ก่อน เป็นที่เข้าใจกันว่า ถ้าใครมีความทุกข์ร้อนให้เข้าไปตีกลองใบ ๑ ซึ่งแขวนไว้ที่ทิมดาบกรมวัง เมื่อเสียงกลองถึงพระกรรณก็โปรด ฯ ให้ราชบุรุษออกมารับฎีกา เรียกกันว่า "ตีกลองร้องฎีกา" เห็นจะเป็นประเพณีมาแต่โบราณ แต่ตามการที่เป็นจริงไม่ใคร่มีใครกล้าเข้าไปตีกลองร้องฎีกา ถ้ามีทุกข์ร้อนจะถวายฎีกา ก็ถวายในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังที่ไหน ๆ นอกพระราชวัง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มิใคร่จะมีเวลาเสด็จไปไหน ราษฎรที่ถูกผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงจะถวายฎีกาได้ด้วยยาก พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพฤติการณ์อันนี้มาแต่พระองค์ยังทรงผนวชอยู่ ครั้นเสด็จผ่านพิภพจึงเอาพระราชหฤทัยใส่ที่จะเสด็จออก พระราชทานโอกาส ให้ราษฎรถวายฎีกาได้โดยสะดวก มาตลอดรัชกาล

จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบพระบรมราชวงศ์ไปภายหน้านั้น ให้ปรึกษากันเลือกดูแต่ที่สมควร จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ตาม พระเจ้าลูกยาเธอหรือพระเจ้าหลานเธอก็ตาม เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าพระองค์ใดมีปรีชาสามารถควรจะรักษาแผ่นดินได้ ก็จงยกย่องพระองค์นั้นขึ้นจะได้ทำนุบำรุงแผ่นดิน ให้พระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าได้หันเหียนเอาตามเห็นว่าจะชอบพระราชหฤทัยเป็นประมาณเลย เอาแต่ความดีความเจริญของบ้านเมืองเป็นประมาณเถิด มีพระราชดำรัสสั่งดังนี้แล้ว ก็มิได้ตรัสสั่งถึงราชการแผ่นดินอีกต่อไป เวลาเย็นวันนั้นได้ทรงพระราชนิพนธ์คำขอขมาและลาพระสงฆ์โดยภาษาบาลี แล้วทรงพระปริวิตกว่าพระ-องค์ทรงพระประชวรพระอาการมากถึงเพียงนั้น พระสติสัมปชัญญะจะฟั่นเฟือนไป จึงมีรับสั่งให้หาพระศรีสุนทรโวหารฟัก เปรียญ เข้าไปเฝ้าที่ข้างที่พระบรรทมทรงท่องพระราชนิพนธ์ให้ฟัง แล้วตรัสถามว่ายังทรงภาษาบาลีถูกต้องอยู่หรือประการใด พระศรีสุนทรกราบทูลว่า ยังถูกต้องจะหาวิปลาสแต่แห่งใดนั้นมิได้ จึงมีรับสั่งให้พระศรี-สุนทรฯ เขียนพระราชนิพนธ์นั้น ดังต่อไปนี้

พระราชนิพนธ์ขมาพระสงฆ์

ยคฺเฆ ภนฺเต สงฺโฆ ชานาตุ มยฺหํ ภิกฺขุกาเล ปุนปฺปุนํ เอสา วาจา ภาสิตา ยโตหํ มหาปวารณาย ชาโต กาลํ กุรุ-มาโน สเจ มหาปวารณาทิวเส พาฬฺหคิลาโน อุโปสถาคเร

มหาปวารณาสนฺนิปาตํ นีโต ตถารูเปน พเลน สมนฺนาคโต ยถารูเปน พเลน สงฺฆํ เตวาจิกํ ปวาเรตฺวา สงฺฆสฺส สมฺมุขา กาลํ กาเรยฺยํ ตํ สาธุวตสฺส ตํ เม อนุรูปํ อสฺส อิติ เอวรูปึ วาจา ปุนปฺปุนํ ภิกฺขุกาเล ภาสิตา อิทานมฺหิ คหฏฺโฐ กฺยาหํ กาหามิ เตนาหํ อิเม สกฺกาเร วิหารํ ปหินามิ อิเมหิ สกฺ-กาเรหิ มหาปวารณากมฺมํ กโรนฺตํ สงฺฆํ ธมฺมเมว ปูเชมิ อตฺตานํ วิย กตฺวา อยํ มหาปวารณา คุรุวาริกา ยถา มม ชาตทิวโส อาพาโธ เม อภิวฑฺฒติ เอวํ ภายามิ อชฺช กาลํ กเรยฺยํ อาปุจฺฉามหํ ภนฺเต สงฺฆํ จิรปรินิพฺพุตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ ตสฺส ธมฺมํ นมสฺสามิ อริยญฺจ สงฺฆํ นมามิ ยมหํ รตนตฺตยํ สรณํ คโตมฺหิ

อจฺจโย มํ ภนฺเต อจฺจคฺคมา ยถาพาลํ ยถามุฬฺหํ ยถา-อกุสลํ โยหํ ภนฺเต อิมสฺมึ อตฺตภาเว ตถา ตถา ปมตฺโต อกุสลานิ กมฺมานิ อกาสึ ตสฺส เม ภนฺเต สงฺโฆ อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏิคฺคณฺหตุ อายตึ สํวราย

อิทานิ มยา ปญฺจสุ สีเลสุ สํวราธิฏฺฐานํ กตํ ตสฺส มยฺหํ เอวรูโป มนสิกาโร อนุฏฺฐหิยติ สิกฺขิยติ ปญฺจสุ ขนฺ-เธสุ ฉสุ อชฺฌตฺติเกสุ อายตเนสุ ฉสุ พหิเรสุ อายตเนสุ ฉสุ วิญฺญาเณสุ ฉสุ สมฺผสฺเสสุ ฉสุ ฉทฺวาริเกสุ เวทนาสุ นตฺเถตํ โลกสฺมึ ยํ อุปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส ยํ วา ปุริโส อุปาทิยนฺโต อนวชฺชวา อสฺส อนุปาทานํ สิกฺขามิ สพฺเพ

สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ยถาปจฺจยํ ปวตฺตนฺติ เนตํ มม เนโสหมสฺมิ น เม โส อตฺตา อิติ ยํ ยํ มรณํ สตฺตานํ ตํ อนจฺฉริยํ ยโต เยตํ สพฺเพสํ มคฺโค อปฺปมตฺตา โหนฺตุ ภนฺเต อาปุจฺฉามิ วนฺทามิ ยํ เม ปราธํ สพฺพํ เม สงฺโฆ ขมตุ.

อาตุรสฺมึปิ เม กาเย จิตฺตํ น เหสฺสตาตุรํ
เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุคตึ กรํ.

คำแปลพระราชนิพนธ์ขมาสงฆ์ (๑)

ขอเตือนสงฆ์จงรู้ เมื่อครั้งดีฉันเป็นภิกษุอยู่ ดีฉันได้กล่าววาจานี้เนือง ๆ ว่า เพราะดีฉันได้เกิดแล้วในวันมหาปวารณา เมื่อจะทำกาละ ถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณรช่วยนำไปยังที่สงฆ์ประชุมทำมหาปวารณา ณ โรงอุโบสถ ประกอบไปด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นใดเล่า ดีฉันจะพึงปวารณากะสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้วทำกาละณที่เฉพาะหน้าสงฆ์ ความที่ดีฉันทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมดีเที่ยวหนอ ความทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมสมควรแก่ดีฉันเที่ยวหนอ วาจาเช่นนี้ดีฉันได้กล่าวแล้วเนือง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ดีฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้วจักทำอะไรได้ เพราะเหตุนี้ดีฉันจึงส่งเครื่องสักการเหล่านี้ไปยังวิหารบูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรมกับทั้งพระ

(๑) คำแปลนี้แปลขึ้นภายหลัง

ธรรม ด้วยเครื่องสักการเหล่านี้ทำให้เป็นประหนึ่งตน วันมหาปวารณาวันนี้ก็เป็นวันพฤหัสบดีเช่นกับวันดิฉันเกิดเหมือนกัน อาพาธของดิฉันก็เจริญกล้า ดิฉันกลัวอยู่ว่าจะทำกาลเสีย ณ เวลาวันนี้ ดิฉันขอลาพระสงฆ์ อภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธ แม้ปรินิพพานแล้วนาน นมัสการพระธรรม นอบน้อมพระอริยสงฆ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดิฉันได้ถึงพระรัตนตรัยไรเล่าว่าเป็นสรณที่พึ่ง โทษล่วงเกินได้เป็นไปล่วงดิฉันผู้พาลอย่างไร ผู้หลงอย่างไร ผู้ไม่ฉลาดอย่างไร ดิฉันผู้ใดได้ประมาทไปแล้วด้วยประการนั้น ๆ ทำอกุศลกรรมไว้แล้ว ณ อัตภาพนี้ พระสงฆ์จงรับโทษที่เป็นไปล่วง โดยความเป็นโทษเป็นไปล่วงจริงของดิฉันผู้นั้น เพื่อสำรวมระวังต่อไป

บัดนี้ดิฉันได้ทำความอธิษฐานการสำรวมในศีลห้าแล้ว มนสิการความทำในใจเช่นนี้ดิฉันได้ให้เกิดขึ้นศึกษาอยู่ ในขันธ์ทั้ง ๕ อายตนภายใน ๖ อายตนภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนาที่เป็นไปในหกทวาร ๖ สิ่งใดที่สัตว์มาถือเอามั่นจะพึ่งเป็นของหาโทษมิได้ อนึ่งบุรุษมายึดมั่นสิ่งไรไว้จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลก ดิฉันมาศึกษาการยึดมั่นอยู่ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย สิ่งนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมิใช่ตัวตนของเรา ดังนี้ ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นธรรมดาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาท

แล้วเถิด ดิฉันขอลา ดิฉันไหว้ สิ่งใดดิฉันได้ผิดพลั้ง สงฆ์จงอดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่ดิฉันเถิด

เมื่อกายของดิฉันแม้กระสับกระส่ายอยู่ จิตของดิฉันจักไม่กระสับกระส่าย

ดิฉันมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ด้วยประการดังนี้ ฯ

แล้วโปรด ฯ ให้พระศรีสุนทรโวหาร เชิญพระราชนิพนธ์นี้ไปพร้อมด้วยเครื่องสักการ ไปอ่านในที่ประชุมสงฆ์ มีกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ เป็นประธานที่ในพระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐ์เมื่อเวลาค่ำก่อนพระสงฆ์ทำพิธีปวารณา พอถึงเวลา ๙ นาฬิกา พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ จดหมายเหตุทรงพระประชวร ยังมีความข้ออื่นอีกปรากฏอยู่ในท้ายพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ คัดเนื้อความมากล่าวไว้ในที่นี้เฉพาะแต่ข้อความอันเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕

เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ก็สั่งให้เจ้าพนักงานล้อมวงรักษาพระราชมนเทียรทั้งข้างหน้าข้างใน แล้วสั่งให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรม รวม ๒๕ รูป มีกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ เป็นหัวหน้ามานั่งเป็นประธานในที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งประชุมกันอยู่ในพระที่นั่งอนันตสมาคม

พระราชวงศานุวงศ์ซึ่งประทับอยู่ในที่ประชุมเวลานั้น พระเจ้า

น้องยาเธอ ๗ พระองค์ คือ ๑ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ๒ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๓ กรมหมื่นถาวรวรยศ ๔ กรมหมื่นวรศักดาพิศาล ๕ กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ ๖ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ๗ สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ๖ พระองค์ (๑) คือ ๑ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ๒ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ ๓ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย ๔ กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล ๕ กรมหมื่นอักษรสาร โสภณ ๖ กรมหมื่นเจริญผลพูนสวัสดิ์ พระเจ้าบวรวงศ์เธอ ๓ พระองค์ คือ๑ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ๒ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ ๓ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ นอกจากนี้พระเจ้าลูกยาเธอที่เป็นชั้นใหญ่ที่ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๗ พระองค์ คือ ๑ พระองค์เจ้ากฤษฎาอภินิหาร ๒ พระองค์เจ้าคัคณางคยุคล ๓ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ ๔ พระองค์เจ้าทวีถวัลยลาภ ๕ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ ๖ พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์ ๗ พระองค์เจ้ากมลาศเลอสรรค์ เจ้านายทั้งปวงนี้เวลาประชุมประทับทางด้านตะวันตก แต่ตรงหน้าพระแท่นเศวตฉัตรเรียงไปข้างด้านเหนือ ข้างด้านเหนือพระสงฆ์นั่ง กรมหมื่นบวรรังษี ฯ ประทับเป็นประธานอยู่ข้างหน้า ส่วนพระสงฆ์ที่มานั่งในที่ประชุมนั้นมีพระราชาคณะ ๒ รูป คือ พระสาสนโสภณ (สา) วัดราชประดิษฐ์ ๑

(๑) เมื่อในรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้ใช้คำนำพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พึ่งมาเปลี่ยนเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ และใช้คำนำพระนามเจ้านายวังหน้าว่า ราชวรวงศ์ เมื่อในรัชกาลที่ ๖

พระอมรโมลี (นพ) วัดบุบผาราม ๑ นอกนั้นเป็นฐานานุกรมและเปรียญ ล้วนคณะธรรมยุติกาที่มาประชุมฟังพระอาการอยู่ที่วัดราชประดิษฐทุก ๆ วัน[๑] สังฆการี ไปนิมนต์จึงได้มาพร้อมกันโดยเร็ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้นิมนต์พระราชาคณะฝ่ายมหานิกายด้วย แต่มาไม่ทันประชุม ส่วนขุนนางนั้นนั่งด้านตะวันออก จางวางมหาดเล็กอยู่ทางด้านใต้ ขุนนางผู้ใหญ่ที่เข้าประชุมเวลานั้น ข้าราชการฝ่ายพระบรมมหาราชวัง คือ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม ๒ เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์) ที่สมุหนายก ๓ พระยามหาอำมาตย์ (ฉมัง สนธิรัตน) ๔ พระยาราชภักดี (ช้าง เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ๕ พระยาศรีพิพัฒน (แพ บุนนาค) ๖ พระยาเพชรพิชัย (หนู เกตุทัต) ๗ พระยาสีหราชเดโช (พิณ) ๘ พระยาสีหราชฤทธิไกร (บัว) ๙ พระยาราชวรานุกูล (บุญรอด กัลยาณมิตร) ๑๐ พระยาเทพประชุน (ท้วม บุนนาค)[๒] ๑๑ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เฉย ยมาภัย) ๑๒ พระยาอนุชิตชาญชัย (อุ่น) ๑๓ พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ (วร บุนนาค) ๑๔ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (เพ็ง เพ็ญกุล) ๑๕ พระยาศรีเสาวราช (ภู่) ข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระบวรราชวัง ๑๖ เจ้าพระยามุขมนตรี (เกต สิงหเสนี) ๑๗ พระยามณเฑียรบาล

---

(๑) ด้วยเป็นสานุศิษย์ของพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระองค์ทรงตั้งลัทธิธรรมยุติกาแต่เดิมมา

(๒) คือเจ้าพระยาภานุวงศ์ ท่านว่าตัวท่านก็ได้อยู่ในที่ประชุม แต่ในจดหมายเหตุอาลักษณ์หาปรากฏชื่อไม่

(บัว) ๑๘ พระยาเสนาภูเบศ (กรับ บุณยรัตพันธุ์) ๑๙ พระยาศิริไอศวรรย์ ๒๐ พระยาสุรินทรราชเสนี (ชื่น กัลยาณมิตร)[๑] นอกจากขุนนางผู้ใหญ่ ยังมีเจ้ากรมปลัดกรมตำรวจขัดกระบี่นั่งประจำอยู่ข้างหลังเสนาบดีข้างมุขตะวันออกอีกหลายคน แต่ไม่ได้มีหน้าที่ในการประชุม

พอเวลาเที่ยงคืนที่ประชุมพร้อมแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ลุกขึ้นนั่งคุกเข่าประสานมือ หันหน้าไปทางเจ้านายกล่าวในท่ามกลางประชุมว่า ด้วยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อเวลายาม ๑ บัดนี้แผ่นดินว่างอยู่ การสืบพระบรมราชสันตติวงศ์ตามราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนนั้น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะสวรรคต ไม่ได้ทรงสั่งมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใด ด้วยอาการพระโรคตัดตรัสสั่งไม่ได้ เสนาบดีจึงพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคต มีรับสั่งคืนราชสมบัติแก่เสนาบดีตามแต่จะปรึกษากันให้

---

(๑) เสนาบดีที่มีตัวอยู่แต่มิได้ปรากฏว่าได้อยู่ในที่ประชุม ๓ คน คือ เจ้าพระยายมราช (แก้ว สิงหเสนี) เห็นจะป่วย เจ้าพระยาธรรมา (บุญศรี ต้นสกุลบุรณศิริ) เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) ชราทุพลภาพทั้งสอง ๒ คน

เจ้านายพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีปรึกษากันถวายราชสมบัติแด่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่ได้มีรับสั่งให้หากรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้า พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ว่าผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้น ให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการปรึกษาหารือ สุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่าพระราชวงศ์พระองค์ใด จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอซึ่งทรงพระสติปัญญารอบรู้สรรพสิ่งทั้งปวงสมควรจะปกป้องสมณะพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรได้ ก็ให้ยกพระราชวงศ์พระองค์นั้นขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายทั้งปวงบรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้ จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดสมควรจะเป็นที่พึ่งแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรดับยุคเข็ญได้ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุมนี้ อย่าได้มีความหวาดหวั่นเกรงขาม

ขณะนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร ซึ่งมีพระชนมายุยิ่งกว่าพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงเสด็จลุกคุกพระชงฆ์หันพระพักตร์ไปทางข้างตะวันออกประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเดชพระคุณได้ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์และมุขมนตรี ผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมาเป็นอันมาก พระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งใดจะทดแทนให้ถึงพระคุณ

ได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินเหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อกรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัสดังนี้แล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงถามที่ประชุมเรียงพระองค์เจ้านายและเรียงตัวข้าราชการผู้ใหญ่ แต่ส่วนพระถามเฉพาะกรมหมื่นบวรรังษี ฯ พระองค์เดียว ถามตั้งแต่กรมหลวงวงศา ฯ เป็นต้นมา ทุกพระองค์ทุกท่านประสานพระหัตถ์และประสานมือยกขึ้นรับว่า "สมควร" เมื่อเห็นชอบพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาพระสงฆ์สวดชยันโตและถวายอดิเรก (๑)

เมื่อประชุมเห็นพร้อมกันว่า ควรถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระ-เจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ แล้วเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวถามต่อไปในที่ประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่นั้น ท่านได้กราบบังคมทูลฯ ให้ทรงทราบว่าปรึกษากันจะถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าทรงพระวิตกอยู่ ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์ จะไม่ทรงสามารถว่าราชการแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสุขแก่พระราชวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท สมณ-

---

(๑) ธรรมเนียมถวายอดิเรกนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบัญญัติไว้ว่าควรจะถวายต่อเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ราชาภิเษกแล้ว ยังเป็นประเพณีมาจนทุกวันนี้ การที่ถวายอดิเรกในที่ประชุมครั้งนั้น เห็นจะเป็นด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ทราบพระราชนิยม และกรมหมื่นบวรรังษี ฯ ก็ไม่กล้าทรงทัดทาน.

พราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรได้ดังสมควร พระกระแสที่ทรงพระปริวิตกเช่นนี้ จะคิดอ่านกันอย่างไร

กรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัสว่า ขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าราชการแผ่นดินไปกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ จะทรงผนวชพระ (๑) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามความข้อนี้แก่ที่ประชุม ก็ให้อนุมัติเห็นสมควรพร้อมกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่าส่วนตัวท่านเองนั้นจะรับสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มสติบัญญา แต่ในเรื่องการพระราชพิธีต่าง ๆ ท่านไม่สู้เข้าใจขอให้เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ช่วยในส่วนการพระราชนิเวศด้วยอีกพระองค์หนึ่ง ที่ประชุมก็อนุมัติเห็นชอบด้วย

เมื่อเสร็จการปรึกษาตอนถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวขึ้นอีกว่า แผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีมหาอุปราชฝ่ายหน้าเป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ครั้งนี้ที่ประชุมจะเห็นควรมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าด้วยหรือไม่

กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทรเสด็จลุกคุกพระชงฆ์ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นอีกว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระเดชพระคุณมาแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทเป็นอันมาก ควรจะคิดถึงพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกกรมหมื่นบวร

---

(๑) คือเมื่อพระชันษาครบ ๒๐ ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็นเวลาที่จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอยู่ ๕ ปี

วิชัยชาญพระโอรสพระองค์ใหญ่ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นบวรวิชัยชาญก็ทรงชำนิชำนาญการต่าง ๆ ซึ่งได้ทรงศึกษามาตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้ทรงปกครองพวกข้าไทฝ่ายพระราชวังบวร และคงจะเป็นความยินดีของพวกวังหน้าด้วย

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามที่ประชุมเรียงไปดังแต่ก่อน โดยมากรับว่า "สมควร" หรือให้อนุมัติโดยอาการไม่คัดค้าน แต่กรมขุนวรจักร ฯ ตรัสขึ้นว่า "ผู้ที่จะเป็นตำแหน่งพระราชโองการมีอยู่แล้ว ตำแหน่งพระมหาอุปราชควรแล้วแต่พระราชโองการจะทรงตั้ง เห็นมิใช่กิจของที่ประชุมที่จะเลือกพระมหาอุปราช" เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซักไซ้กรมขุนวรจักร ฯ ว่าเหตุใดจึงขัดขวาง กรมขุนวรจักร ฯ ทรงชี้แจงต่อไปว่า เห็นราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนอย่างนั้น ครั้งรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จปราบดาภิเษกก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวร ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งกรมหมื่นศักดิพลเสพย์เป็นกรมพระราชวังบวร มาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นเคยทรงตั้งมาทุกรัชกาลจึงเห็นว่ามิใช่หน้า

ที่ของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขัดเคือง ว่ากล่าวกรมขุนวรจักร ฯ ต่าง ๆ ถึงที่สุดทูลถามว่า "ที่ไม่ยอมนั้น อยากจะเป็นเองหรือ" กรมขุนวรจักร ฯ จึงตอบว่า "ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม" การก็เป็นตกลง เป็นอันที่ประชุมเห็นสมควรที่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ จะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาให้พระสงฆ์สวดชยันโตและอดิเรกอีกครั้งหนึ่ง (๑)

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กล่าวในที่ประชุมต่อไปว่า สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ทรงพระสติปัญญารอบรู้ราชการแผ่นดิน ด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งกรมวังมาช้านานถึง ๒ แผ่นดิน ขอให้สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์สำเร็จราชการ

---

(๑) เรื่องตอนประชุมถวายราชสมบัติที่กล่าวมานี้ ได้ทูลถามกรมหมื่นราชศักดิสโมสรท่านตรัสเล่าให้ฟัง ด้วยเวลานั้นท่านทรงผนวชเป็นสามเณรได้ประทับอยู่ในที่ประชุม ทรงจำความที่กล่าวกันในที่ประชุมถ้วนถี่ละเอียดกว่าจดหมายเหตุที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และเจ้าพระยามหินทรได้จดไว้ เนื้อความก็ไม่เคลื่อนคลาดกัน ความในจดหมายเหตุของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงกล่าวถึงการเลือกกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ตอนปลาย ว่าที่ประชุมยอมพร้อมกัน เห็นจะเป็นเพราะแต่งหนังสือนั้นในเวลาผู้ซึ่งเกี่ยวข้องยังอยู่จึงไม่กล้ากล่าวถึงการที่มีผู้คัดค้าน แต่ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ทั้งเจ้านายและขุนนางผู้อยู่ในที่ประชุมนั้น ท่านเล่าเป็นอย่างที่กล่าวมานี้ ทราบด้วยกันโดยมาก ต่อมาได้ฟังเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ฯ เล่าเมื่อก่อนจะอสัญกรรมไม่ช้านักอีกครั้งหนึ่ง ว่าการเลือกกรมพระราชวังบวร ฯ ครั้งนั้น ถ้อยคำที่กรมหลวงเทเวศร์ ฯ ตรัส เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จดถวาย ให้เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม) แต่ยังเป็นขุนสมุทโคจรนั่งเขียนที่พระทวารเมื่อก่อนเวลาประชุม และในเมื่อปรึกษากันนั้น ในข้อจะถวายราชสมบัติแด่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ยินยอมพร้อมกันด้วยความยินดีจริง แต่เมื่อเลือกพระมหาอุปราช ท่านสังเกตดูผู้ที่อยู่ในที่ประชุมไม่เห็นชอบโดยมาก ที่ยอมเป็นด้วยกลัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เท่านั้น.

พระคลังมหาสมบัติและพระคลังต่าง ๆ และสำเร็จราชการในสถานราชกิจเป็นผู้อุปถัมภ์ในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย ที่ประชุมก็เห็นชอบพร้อมกัน เป็นเสร็จการประชุมเวลาราว ๗ ทุ่มเศษ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงให้อาลักษณ์จดคำปรึกษา แล้วนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ ดังนี้ (๑)

"ศรีศุภมัสดุ พระพุทธศักราชอดีตกาล ชมัยสหัสสังวัจฉรจตุสตาธฤก เอกาทศสังวัจฉรบัตยุบันกาล มังกรสังวัจฉรอัสยุชมาสศุกรปักษ์ บรรณสียดฤถีคุรุวาร บริเฉทกาลอุกฤษฐ เวลา ๕ ทุ่มทุติยบาท

กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ พระราชาคณะ พระวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยปรึกษาพร้อมกัน กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ พระสาสนโสภณ พระอมรโมลี พระราชาคณะคามวาสีและอรัญวาสีกับพระครูฐานานุกรมเปรียญทั้งปวงข้างฝ่ายพุทธจักร และฝ่ายข้างพระราชอาณาจักร กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหมื่นถาวรวรยศ กรมหมื่นวรศักดาพิศาล กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย กรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาล กรมหมื่นอักษรสารโสภณ กรมหมื่นเจริญผลพูนสวัสดิ์ กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ กรม

(๑) คำปรึกษานี้ได้มาแต่กรมราชเลขาธิการ และการที่เขียนคำปรึกษาขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายเช่นนี้ ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔

หมื่นสิทธิสุขุมการ พระวงศานุวงศ์ผู้น้อยที่ยังไม่ได้รับกรม กับข้าทูลละออง ฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ท่านเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก พระยามหาอำมาตย์ พระยาราชภักดี พระยาศรีพิพัฒน พระยาเพชรพิชัย พระยาสีหราชเดโช พระยาสีหราชฤทธิไกร พระยาราชวรานุกูล (พระยาเทพประชุน) พระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยาอนุชิตชาญชัย พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระยาศรีเสาวราช ท่านเจ้าพระยามุขมนตรี พระยามณเฑียรบาล พระยาเสนาภูเบศร์ พระยาศิริไอศวรรย์ พระยาสุรินทรราชเสนี และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารและพลเรือน ทั้งพระพุทธจักรและพระราชอาณาจักร ประชุมในพระที่นั่งอนันตสมาคมปรึกษาพร้อมกันว่า พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่สวรรคตแล้ว และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ทรงกอรปด้วยพระวัยวุฒิปรีชาญาณสุรภาพ และทรงพระสติปัญญาพระเมตตามหาปรกมอันประเสริฐ สามารถเป็นบรมศาสนูปถัมภกพระพุทธศาสนา สมควรที่จะดำรงราชสมบัติปกป้องพระมหานครขอบขัณฑ เสมาสมณพราหมณา ประชาราษฎร ให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ด้วยพระบุญฤทธิมหาบารมีอันล้ำสมมา หาผู้จะเสมอมิได้ จึงกราบทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ขึ้นผ่านพิภพมไหศวรรยาธิปัติ ถวัลยราชประเพณีสืบศรีสุริยสันตติวงศ์ ดำรงพิภพมณฑล สกลกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทราโยธยา มหาดิลกภพนพรัตนราศ มหานครบวรราช

ธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศมหาสถาน อันอำพลด้วยสามนตประเทศนานามหาไพบูลยพิศาลราชเจ้าสืบมาอาณาเขตมณฑลทั้งปวงโดยบุรพประเพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าสืบ ๆ มา"

ในกลางคืนวันนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้ตั้งกองล้อมวงที่วังใหม่เหนือพระราชวังบวร ฯ อันเป็นที่ประทับกรมหมื่นบวรวิไชยชาญอีกแห่งหนึ่ง (๑) และสั่งให้เชิญเสด็จพระองค์เจ้าเณรคัคณางคยุคลกับพระองค์เจ้าเณรทวีถวัลยลาภลาผนวช เพื่อจะได้ประคองพระโกศพระบรมศพในกระบวนแห่เมื่อวันรุ่งขึ้น (๒)

ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ เจ้าพนักงานจัดเตรียมการสรงสการพระบรมศพ และเตรียมกระบวนแห่และประดิษฐานพระบรมศพพร้อมเสด็จ พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยประชุมพร้อมกัน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมแต่เวลาเช้า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ ไปเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิต

---

(๑) วังใหม่ที่กล่าวนี้อยู่ริมคลองโรงไหมฝั่งเหนือตรงที่สร้างโรงพยาบาลทหารบกบัดนี้

(๒) พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจำนงจะให้พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กับเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ประคองโกศพระบรมศพ ได้ดำรัสสั่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ แต่วันแรกทรงพระประชวร ผู้อื่นหาได้ทราบพระราชประสงค์ไม่ แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ มาประชวรเสียด้วยตลอดมา การเรื่องนี้จึงมิได้เป็นไปตามพระราชประสงค์ ในเวลานั้นพระเจ้าลูกยาเธอที่โสกันต์แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ทั้ง ๗ พระองค์ ที่เลือก ๒ พระองค์นั้น เพราะพระองค์เจ้าคัคณางคยุคล คือกรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นหลานเลี้ยงของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม พระองค์เจ้าทวีถวัลยลาภ คือกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ เป็นหลานตัวเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก

ประชานาถที่พระตำหนักสวนกุหลาบ(๑) ในเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ กำลังอ่อนเพลียมากด้วยทรงพระประชวรมากว่าเดือน และซ้ำประสบทรงโศกศัลย์แรงกล้าไม่สามารถจะทรงพระราชดำเนินได้ ต้องเชิญเสด็จทรงพระเก้าอี้หามขึ้นไปจนในพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญที่สรงพระบรมศพ พอทอดพระเนตรเห็นพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้แต่ยกพระหัตถ์ขึ้นถวายบังคมเท่านั้นแล้วก็ทรงสลบนิ่งแน่ไป เจ้านายผู้ใหญ่ซึ่งเสด็จอยู่ที่นั่นกับหมอที่ตามเสด็จก็เข้าไป ช่วยกันแก้ไขพอฟื้นคืนได้สมประฤดี แต่พระกำลังยังอ่อนนักไม่สามารถจะเคลื่อนพระองค์จากเก้าอี้ได้ จึงมีรับสั่งขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ เธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ถวายน้ำสรงทรงเครื่องพระบรมศพแทนพระองค์ เจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่นั่นต่อไป เกรงพระอาการประชวรจะกลับกำเริบขึ้น จึงสั่งให้เชิญเสด็จมายังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งได้จัดห้องในพระฉากข้างด้านตะวันออกไว้เป็นที่ประทับ ระหว่างเวลากว่าจะได้ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร(๒) ทางโน้นเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์สรงน้ำ

---

(๑) การที่ให้พระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ไปเชิญเสด็จนั้น ทำตามแบบอย่างครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านภิภพ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์เวลานั้นเป็นเจ้าพระยาพระคลัง หัวหน้าข้าราชการทั้งปวง ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ซึ่งเป็นบุตร เวลานั้นเป็นจมื่นราชามาตย์ ไปเชิญเสด็จที่วัดบวรนิเวศ

(๒) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาล ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็ประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเหมือนกัน แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เวลาระหว่างเฉลิมพระราชมนเทียรถึงเดือนครึ่ง จึงปลูกพลับพลาถวายเป็นที่ประทับที่โรงแสงใน เพื่อให้ทรงสำราญกว่าประทับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย.

ทรงเครื่องพระบรมศพ แล้วเชิญลงพระลองเงินแห่พระบรมศพเป็นกระบวนมา ออกประตูสนามราชกิจ เชิญพระโกศขึ้นตั้งบนพระยานุมาศสามลำคาน ประกอบพระโกศทองใหญ่ มีพระมหาเศวตฉัตรกั้นแห่กระบวนใหญ่ไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นประดิษฐานเหนือแว่นฟ้าทองคำ ในมหาปราสาทด้านตะวันตกตั้งเครื่องสูง เครื่องราชูปโภค ตั้งเตียงพระสงฆ์สวดอภิธรรม ๒ เตียง และมีนางร้องไห้มีเครื่องประโคมตามอย่างพระบรมศพแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ และบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณด้วยประการต่าง ๆ ทุกวันมา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสมภพในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวด ตรงกับ วันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗

เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ค่ำ ๑ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔

เสด็จสวรรคตเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ พระชนมายุ ๖๕ ปี